

บทที่ 3

วิถีชีวิตกับโครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ

วิถีชีวิตที่สัมพันธ์อยู่กับโลกทางกายภาพของชาวกรุงเทพฯ เปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ ตลอดช่วงรัชกาลที่ 1-4 ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของเมืองกรุงเทพฯ ตลอดช่วงระยะเวลาดังกล่าว มักได้รับการเปรียบเปรยเป็นดั่ง “เวนิสตะวันออก” ด้วยการเป็นเมืองที่โดดเด่นด้วยเครือข่ายของแม่น้ำลำคลอง ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในด้านวิถีชีวิตของชาวกรุงเทพฯ โดยรวมสัมพันธ์อยู่กับการที่เมืองกรุงเทพฯ ได้รับการพัฒนาพื้นที่บนบก บ้านเรือนของผู้คนและกิจกรรมทางสังคมค่อย ๆ ย้ายจากแม่น้ำลำคลองขึ้นสู่บก ปรากฏการณ์นี้เริ่มเห็นได้เด่นชัดในช่วงทศวรรษที่ 2420 โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาจากข้อมูลในเอกสารชุดสารบัญชี่สำหรับเจ้าพนักงานไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร

เนื้อหาในบทนี้เน้นพิจารณาวิถีชีวิตของชาวกรุงเทพฯ ที่สัมพันธ์อยู่กับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมือง จากวิถีชีวิตใน “สังคมน้ำ” ที่มีแม่น้ำลำคลองเป็นปัจจัยสำคัญ ผู้ชีวิต “สังคมบก” ที่มีถนนหนทางเป็นศูนย์กลางกิจกรรมประจำวัน พิจารณาการขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งดำเนินไปบนพื้นที่บนบกเป็นสำคัญ ภายใต้กระบวนการนี้ วิถีชีวิตของชาวกรุงเทพฯ เปลี่ยนแปลงไปตามการจัดการพื้นที่เมือง ความเปลี่ยนแปลงในสภาพบ้านเรือนที่พักอาศัย ยวดยานพาหนะ และการพัฒนากิจการสาธารณูปโภค ซึ่งตอบสนองความต้องการพื้นฐานในการดำรงชีวิตของชาวเมือง

1. การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมือง

ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ของเมืองมักจะจำกัดอยู่แค่วัง วัด ป้อม กำแพงเมืองเสียเป็นสำคัญ ล่วงถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กระบวนการนำพาประเทศไปสู่ความทันสมัย ก่อให้เกิดความพยายามที่จะดำเนินการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งที่ตัวบุคคลและโลกทางวัตถุ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ ก็เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการนี้ สิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ของเมืองไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะ 2-3 ประการข้างต้นอีกต่อไป นอกเหนือจากพระราชวังและวังจำนวนมาก ที่ก่อสร้างขึ้นอย่างโอโง่งดงามนำสมัย บ่งบอกถึงความ “ศิวิไลซ์” ของสถาบันพระมหากษัตริย์และกลุ่มชนชั้นนำสยาม สิ่งก่อสร้างอีกเป็นจำนวนมากที่เกิดขึ้นรองรับการปฏิรูปประเทศสู่ความทันสมัย ล้วนทำให้สภาพของเมืองกรุงเทพฯ เปลี่ยนไปจากเดิม อัลเฟรดจอห์น ลอฟตัส (Alfred John Loftus) ชาวอังกฤษซึ่งเข้ามารับราชการ ปฏิบัติงานด้านการทำแผนที่ทะเลของไทย ได้บรรยายภาพสิ่งก่อสร้างสมัยใหม่ของกรุงเทพฯ ช่วงประมาณปี พ.ศ. 2433 ไว้ว่า นอกจากพระบรมมหาราชวังแล้ว...

ยังได้ก่อสร้างอาคารที่แข็งแกร่งสง่างามหลาย ๆ แห่ง (เป็นสถาปัตยกรรมแบบยุโรป) เช่น โรงกษาปณ์หลังใหม่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สถานที่พักของเหล่าราชวงศ์ราชกุมาร โรงทหารที่สร้างอย่างงดงาม สำหรับใช้เป็นที่พักของข้าราชการและชายฉกรรจ์จำนวน 5,000 คน อาคารที่สง่างามกว้างขวางพร้อมหอนาฬิกาขนาดใหญ่สำหรับใช้เป็นศาลสถิตยุติธรรมแห่งชาติ บรรดาอาคารที่สร้างอย่างประณีตงดงามหลังใหม่ของที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขและกรมศุลกากร พระราชวังที่ประทับขององค์มกุฎราชกุมาร และวังหลาย ๆ แห่งสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์องค์อื่น ๆ ที่มีฐานันดรศักดิ์ลดหลั่นกันไปตามลำดับชั้น

โรงเรียนของรัฐบาลหลายแห่ง วิทยาลัยของนักเรียนนายร้อย โรงพยาบาลที่มีห้องผู้ป่วยซึ่งงดงามด้วยศิลปะสมัยวิกตอเรีย วิทยาลัยขนาดใหญ่ 2 แห่งที่คูเค่นและหฺรุทรา... บ้านพักสำหรับชาวยุโรปที่รับราชการก็ถูกสร้างขึ้นด้วยเช่นกัน¹

สิ่งก่อสร้างเหล่านี้ รวมถึงโครงการก่อสร้างขนาดใหญ่อื่น ๆ อาทิ ถนนหนทาง สะพาน ฯลฯ ที่ต้องใช้ความรู้และเทคโนโลยีอันทันสมัย และได้ดำเนินการในระยะแรก ๆ ของการพัฒนาโครงสร้างทางกายภาพต่าง ๆ ของเมืองกรุงเทพฯ จะมีช่างชาวยุโรปเป็นผู้รับเหมาที่ได้ดำเนินการก่อสร้างขนาดใหญ่ไปเกือบทั้งหมด เมืองกรุงเทพฯ เริ่มมีการโยธาก่อสร้างไม่ได้ขาดและมีแนวโน้มที่จะยังมีมากขึ้น กระทั่งในปี พ.ศ. 2432 จึงเริ่มมีบริษัทคนไทยก่อตั้งเพื่อทำการรับเหมาก่อสร้างแข่งขันหากำไรกับช่างชาวยุโรป ภายใต้ชื่อว่า “กัมปนีนิวกรรม”² แม้ว่าการก่อตั้งบริษัทรับเหมาก่อสร้างของเจ้านายกลุ่มนี้จะเพื่อหวังได้ดำเนินการในโครงการของรัฐ แต่อย่างน้อยที่สุดก็ได้แสดงให้เห็นความรุ่งเรืองขึ้นของการโยธาในเมืองกรุงเทพฯ

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพอย่างสำคัญของเมืองกรุงเทพฯ หาได้จำกัดอยู่เฉพาะอาคารบ้านช่องขนาดใหญ่เท่านั้น รูปลักษณ์ของเมืองกรุงเทพฯ อันมีผู้คนจำนวนมากอาศัยอยู่เปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ภายใต้กระบวนการโยกย้าย (หรือตั้งรกรากใหม่) บ้านพักอาศัยจากในแม่น้ำหรือริมฝั่ง มาสู่บนบกสองฟากถนน การตั้งบ้านเรือนของราษฎรทั่วไปอันก่อให้เกิดทั้งการกระจุกตัวของชุมชน และการขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญยิ่งทางด้านโครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ ตัวนำสำคัญที่สุดของกระบวนการนี้ ซึ่งย่อมนำไปสู่การปรับเปลี่ยนในรูปแบบวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนด้วยเช่นกัน ก็คือการก่อสร้างถนนในเมืองอย่างขนานใหญ่ นับตั้งแต่ช่วงกลางรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา

¹อัลเฟรด จอห์น ลอฟตัส, “เอกสารเนื่องในวันขึ้นปีใหม่ เรื่องวิวัฒนาการของอาณาจักรสยาม,” แปลจาก *A New Year's Paper on the Development of the Kingdom of Siam* โดยเสาวลักษณ์ กิจานนท์, ใน *รวมเรื่องแปลและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2* (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2535), หน้า 168-169.

²หจข., ร. 5 ขช. 99/1, หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ และไชยานุชิตนิลวรรณ ลงวันที่ 28 สิงหาคม 108.

1.1 การตัดถนนในกรุงเทพฯ

ถึง พ.ศ. 2426 ข้อมูลจากเอกสารชุด*สารบาณูชี* สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ *กรุงเทพมหานคร* ได้ให้รายชื่อถนนและตรอกซอยในเมืองกรุงเทพฯ ผ่านการสำรวจบ้านประชากร สำหรับกำหนดเลขที่เพื่อการส่งไปรษณีย์ในอนาคต ว่าในช่วงเวลาดังกล่าว เมือง ๆ นี้มีถนนและตรอก “อย่างเป็นทางการ” จำนวนถนน 77 สาย และ 102 ตรอก โดยนับรวมทั้งในฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี³ จำนวนดังกล่าวย่อมถือว่าเป็นปริมาณที่น้อยเมื่อเปรียบเทียบกับถนนหลายสายที่ถูกตัดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะนับตั้งแต่ตอนกลางรัชกาล⁴ และเครือข่ายของถนนหนทางในเมืองกรุงเทพฯ ที่ปรากฏในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตาม จะพบว่าถนนบางสายในปี พ.ศ. 2426 มีประชากรอาศัยอยู่สองฟากถนนอย่างหนาแน่น ทั้ง ๆ ที่ถนนเหล่านั้นเพิ่งตัดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้นเอง ความหมายสำคัญของถนนหนทางในปี พ.ศ. 2426 จึงคือภาพสะท้อนให้เห็นช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านจาก “สังคมน้ำ” สู่มجتمعที่มีฐานกิจกรรมทางสังคมอยู่บนบกและสองฟากถนน

อาจจะกล่าวได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงประการสำคัญในประวัติศาสตร์โครงสร้างทางกายภาพเมืองกรุงเทพฯ คือการที่รัฐบาลสยามเริ่มหันมาให้ความสำคัญกับนโยบายการตัดถนนแบบสมัยใหม่ ถนนลักษณะนี้มิได้เป็นถนนเดินเท้าเล็ก ๆ ทำหน้าที่เพียงแค่เชื่อมสถานที่ อาคารบ้านเรือนสำคัญ ๆ แค่นั้นอีกต่อไป หากแต่เป็นถนนใหญ่ทอดยาวซึ่งสะดวกต่อการคมนาคมสัญจรของยวดยานพาหนะทางบกใหม่ ๆ และพร้อมจะเอื้ออำนวยให้สิ่งก่อสร้าง รวมถึงกิจกรรมต่าง ๆ ทางสังคมได้มาสร้างหลักปักฐานทั้งสองฟากถนน

ความเปลี่ยนแปลงในประการนี้ซึ่งเริ่มดำเนินมาตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นการริเริ่มกระทำสิ่งใหม่ของรัฐเพื่อตอบรับความเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ ที่เปิดกว้างทางเชื้อชาติและกิจกรรมทางสังคมมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อรัฐบาลเกิดมุมมองใหม่ต่อการพัฒนาเมืองในยามได้ติดต่อกัมพันธ์

³ *สารบาณูชี* ส่วนที่ 2 คือ *รายภูร* ในจังหวัด ถนน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ *กรุงเทพมหานคร* (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์ดินฉบบ จำกัด. 2541).

⁴ ชัย เรื่อง *ศิลป์* ได้ตั้งข้อสังเกตว่าการตัดถนนแบบสมัยใหม่อย่างขนานใหญ่ นั้นเกิดขึ้นนับจากตอนกลางรัชกาล (โดยแบ่งช่วงเวลาราว ๆ ระหว่าง พ.ศ. 2427-2438) เมื่อสถานะทางการเงินของรัฐบาลเริ่มกระเตื้องขึ้น ส่วนในช่วงต้นรัชกาลนั้น การพัฒนาโครงสร้างทางกายภาพของเมืองด้านถนนหนทางเป็นเพียงแค่การปรับปรุงถนนเดิม และตัดถนนใหม่บ้างแต่ไม่มากสายนัก, ดูรายละเอียดใน ชัย เรื่อง *ศิลป์*, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2519), หน้า 283-288.

⁵ ยกตัวอย่างคือ ถนนเจริญกรุง มีบ้านเรือนและผู้คนอาศัยอยู่ประมาณ 1,364 ครอบครัวย ถนนบำรุงเมือง 354 ครอบครัวย และถนนเฟื่องนคร 322 ครอบครัวย, *สารบาณูชี* ส่วนที่ 2 คือ *รายภูร* ในจังหวัด ถนน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ *กรุงเทพมหานคร*, หน้า 18-101, 136-161, 204-224.

กับชาวตะวันตก เมื่อล่วงเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ 5 มุมมองในการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกในเมืองกรุงเทพฯ นี้ได้เปลี่ยนแปลง และมีหลายมิติมากขึ้น (อาทิ การให้ความสำคัญต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจการค้า การมองผลทางด้าน “ความศิวิไลซ์” ของเมือง และการหาทำไรในที่ดิน ซึ่งเป็นกิจกรรมสำคัญที่เกิดขึ้นเนื่องจากการขยายตัวของเมืองและการเติบโตทางเศรษฐกิจการค้า) ซึ่งล้วนกระตุ้นให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องในโครงสร้างทางกายภาพของเมือง

1.1.1 การตัดถนนโดยรัฐและเอกชน

ในความเป็นจริงแล้วการพัฒนาเส้นทางคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังคงให้ความสำคัญกับการขุดคลองเป็นอย่างสูง เป็นกิจกรรมที่ทั้งรัฐบาล เอกชน และบริษัทเอกชนเข้ามาดำเนินการอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะเมื่อรัฐบาลพยายามบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกใหม่ ๆ โดยการขุดคลอง และใช้เส้นทางคมนาคมนี้ยังความสะดวกในการนำสินค้าผลผลิตเหล่านี้เข้ามายังกรุงเทพฯ ขณะที่ในส่วนของเอกชนก็ปรารถนาผลประโยชน์จากกรรมสิทธิ์ในที่ดินสองฝั่งคลองเด่นชัด⁶ แต่ทว่าการขุดคลองเพื่อผลประโยชน์ลักษณะดังกล่าวนี้ มักจะเป็นการดำเนินการในพื้นที่รอบนอกของเมืองกรุงเทพฯ เสียเป็นส่วนใหญ่ ขณะที่ในเขตละแวกเกาะรัตนโกสินทร์มีการขุดคลองแค่สายเดียว คือคลองสวัสดิเปรมประชากร (หรือคลองเปรมประชากร) ในปี พ.ศ. 2413⁷ กระนั้นก็ดี ถึงแม้ว่าจะมีการขุดคลอง

⁶ สำหรับในกรณีมุมมองของรัฐ กิตติ ดันไทย ได้ตั้งข้อสังเกตว่าสองเป้าหมายเด่นในการขุดคลองในสมัยรัชกาลที่ 5 คือการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าว และเพื่ออำนวยความสะดวกจากเมืองสำคัญทางภาคกลางมาสู่กรุงเทพฯ ซึ่งสองเป้าหมายนี้ล้วนสัมพันธ์ใกล้ชิดกับความรุ่งเรืองของการส่งออกข้าว เมื่อใดที่ภาวะการค้าข้าวของไทยได้ราคาดี รัฐบาลก็จะเร่งขุดคลอง แต่ถ้าการค้าข้าวราคาตกต่ำลง รัฐบาลก็จะหยุดการพัฒนาที่ดินในลักษณะนี้เช่นเดียวกัน ในสภาวะการณ์เช่นนี้การให้ความสำคัญกับแม่น้ำลำคลองในเขตเมืองกรุงเทพฯ จึงเน้นหนักที่ผลประโยชน์ทางการคมนาคม นอกจากการคมนาคมทั่วไปในเมืองแล้ว ที่สำคัญก็คือการอำนวยความสะดวกให้แก่การลำเลียงขนส่งผลผลิตผ่านลำคลองเหล่านี้ซึ่งได้เชื่อมต่อกับเครือข่ายคลองที่ขุดใหม่ในเข้รอบนอกนั่นเอง, ดูรายละเอียดใน กิตติ ดันไทย, “คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย (พ.ศ. 2367-2453),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 72-91.

⁷ สำหรับในกรณีของการดำเนินการขุดคลองโดยเอกชน, ดูตัวอย่างใน สุนทรีย์ อาสะวีย์, *ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530).

⁸ อย่างไรก็ตาม งานวิจัยของปิยนาด บุนนาค และคณะ ได้ให้ข้อมูลว่ายังมีคลองอีกหลายสายซึ่งไม่มีหลักฐานว่าขุดในสมัยใด แต่มาปรากฏชื่ออยู่ในเอกสารเกี่ยวกับการคมนาคมในสมัยรัชกาลที่ 5, ดูรายละเอียดใน ปิยนาด บุนนาค, ดวงพร นพคุณ และสุวีณา ธาดานิติ, *คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525)* (กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 89.

ใหม่แค่สายเดียว แต่เพื่ออำนวยความสะดวกในการขนส่งผลิตผลสินค้าจากเมืองรอบนอกเข้าสู่กรุงเทพฯ และบำรุงการค้าภายในในระหว่างการเพิ่มปริมาณการสร้างถนนกำลังดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง รัฐบาลจึงยังให้ความสำคัญกับการบำรุงรักษาลำคลองที่มีอยู่แต่เดิม พร้อมกันนั้นก็มีการขุดขยาย ลอกซ่อม ปรับปรุงคลองอยู่เสมอ การดำรงอยู่ควบคู่กันของคลองและถนนเห็นได้ชัดจากการก่อสร้างสะพานจากถนนทอดข้ามคลอง ซึ่งมีปริมาณการก่อสร้างมากมายในรัชกาลนี้⁸

สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นในเบื้องต้นว่าเมืองกรุงเทพฯ โดยรวมในช่วงสมัยดังกล่าว ยังดำรงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และสังคมหลาย ๆ ประการอยู่กับแม่น้ำลำคลอง แต่กิจกรรมเหล่านั้นได้ลดแถมความหลากหลายลง กล่าวคือ ไม่ครอบคลุมเกือบทั้งชีวิตของประชากรส่วนใหญ่ในเมืองนี้เหมือนแต่เดิม ปรากฏการณ์ดังนี้เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับที่มีการก่อสร้างถนนอย่างขนานใหญ่ในเมืองให้พื้นฐานรองรับกิจกรรมในการดำเนินชีวิตอีกหลาย ๆ รูปแบบลักษณะขึ้นมาทดแทน

ขณะที่มีการขุดคลองแค่สายเดียวในเขตเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5 กลับมีการตัดถนนขึ้นใหม่มากกว่า 120 สาย เฉพาะส่วนภายในเขตคลองผดุงกรุงเกษมเข้ามาในตัวเมืองมากถึง 42 สายตลอดรัชกาล⁹ การให้ความสำคัญต่อการตัดถนนอย่างมากขึ้นนี้เกิดขึ้นจากการที่ในสายตาของรัฐบาลได้สังเกตเห็นผลประโยชน์ของถนนที่หลากหลายมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นระยะเริ่มแรกในการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกในเมือง

ถนนจำนวนมากเหล่านั้นคือหัวใจสำคัญแห่งการขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯ โดยเป็นทั้ง “ปัจจัย” ที่ทำให้เกิดการขยายตัว และเป็น “ผล” ที่เกิดขึ้นรองรับเมืองที่กำลังขยายตัวไปพร้อม ๆ กัน โดยในกรณีหลังมีที่มาสำคัญประการหนึ่ง คือการเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจสยามนับตั้งแต่การทำสนธิสัญญาเบาริ่ง การเปิดประเทศในทางเศรษฐกิจ อันนำพาสยามเข้าสู่ระบบตลาดและการค้าเสรี ผลักดันให้เกิดการขยายตัวและเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมืองหลวงทีละเล็กละน้อย จนถึงเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ในรัชกาลที่ 5 เมื่อผลจากสนธิสัญญาเริ่มปรากฏชัด โดยเฉพาะต่อความรุ่งเรืองทางการค้าทั้งในระดับการค้ากับต่างประเทศ และกิจกรรมทางการค้าในระดับของการค้าภายในเมือง¹⁰ ในขณะที่การเปิดประเทศได้ทำให้รัฐบาลสมัยรัชกาลที่ 4 ได้หันมา

⁸ดูรายละเอียดใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า 144-163.

⁹ขณะที่ในสมัยรัชกาลที่ 4 มี 5 สาย รัชกาลที่ 6 มี 7 สาย รัชกาลที่ 7 มี 15 สาย, ดูรายละเอียดใน ม.ร.ว. งามน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 270-285, 382-385.

¹⁰ตัวอย่างคำอธิบายที่ให้ความสำคัญกับพลังความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจหลังการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง กับกระบวนการเปลี่ยนแปลงเป็นเมือง (urbanization) ในกรณีของไทย อาทิ Takashi Tomosugi, *Reminiscences of Old Bangkok: Memory and the Identification of a Changing Society* (Tokyo: The Institute of Oriental Culture, The University of Tokyo, 1993), pp. 20-23; Takashi Tomosugi, “A Historical Perspective of Urbanism in Bangkok: from the Viewpoint of the Relationship between Rural Villages and Bangkok,” in

พัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกในเมือง แต่นั่นก็มักจะถูกผลักดันด้วยเหตุผลที่มาจากกรเรียกร้องของชาวตะวันตก หรือไม่กี่เพื่อความทันสมัยของเมืองเท่านั้น หากแต่ว่าเพียงไม่นาน สองฟากถนนซึ่งตัดในสมัยรัชกาลดังกล่าวก็มีการตั้งบ้านเรือนหนาแน่น จนถึงระดับที่ในเวลาต่อมาความต้องการใช้ที่ดินได้เพิ่มมากขึ้น สอดรับกับการทำมาหาเลี้ยงชีพที่ทวีความหลากหลายมากยิ่งขึ้นทุกขณะ

เมื่อปรากฏชัดเจนแล้วว่าแนวโน้มของการตั้งบ้านเรือนและกิจกรรมประจำวันของผู้คนได้ย้ายถ่ายเทมายังสองฟากถนน ถนนในเมืองย่อมทำหน้าที่เอื้ออำนวยให้เกิดความสะดวกรวดเร็วในการสัญจร ติดต่อกิจการงาน การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจการค้าของเมือง อาทิ กิจการโรงแรม ทำเรือ ค้าปลีก ค้าส่ง ฯลฯ ล้วนแล้วแต่เรียกร้องต้องการการพัฒนาถนนในเมือง เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการดำเนินธุรกิจ รัฐบาลสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็เล็งเห็นถึงผลประโยชน์ขั้นพื้นฐานนี้ ถนนหลายสายจึงได้รับการพัฒนาด้วยมุมมองต่อคุณประโยชน์ดังกล่าว โดยเฉพาะเพื่ออำนวยผลให้แก่กิจกรรมการค้าขายซึ่งกำลังดำเนินไปอย่างคึกคักในกรุงเทพฯ ตัวอย่างเช่นทัศนยะของชนชั้นนำทางการปกครองกล่าวถึงโครงการถนนในท้องที่แถบสำเพ็ง ซึ่งสะท้อนถึงมุมมองผลประโยชน์ด้านนี้ได้เป็นอย่างดี ดังว่า

ในปัจจุบันนี้... ไม่มีที่แห่งใดจะเจริญมากกว่าแขวงสามเพ็ง ด้วยเพนท่าเลค้าขาย มีประโยชน์มากในที่นั้น แต่ประโยชน์ซึ่งมีในที่นั้นยังบกพร่อง เหตุเพราะถนนมีน้อยแลที่มีอยู่แล้วก็แคบเล็ก เพนที่ขัดขวางทางไปมาของการค้าขาย ไม่พอแก่การเจริญซึ่งควรเกิดขึ้นได้อีกเพนอันมาก ถ้าทำถนนใหญ่เพิ่มเติมขึ้นอีก ที่ดินเหล่านั้นคงเจริญขึ้นอีกหลายสิบเท่าโดยไม่ต้องสงสัย¹¹

ขณะเดียวกันเพื่อเชื่อมต่อพื้นที่เจริญทางการค้าขายเหล่านี้ของเมือง รวมถึงแถบพระนครอันเป็นศูนย์กลางทางการบริหาร เข้ากับพื้นที่แถบชานเมืองกรุงเทพฯ เพื่อให้เกิดเครือข่ายของการค้าขายและการติดต่อกันนานาประการ การก่อสร้างถนนสมัยใหม่ออกไปยังพื้นที่ชานเมืองเหล่านั้นถูกดำเนินการอย่างกว้างขวาง อย่างเช่นในกรณีของการสร้างถนนราชดำเนิน ในสายตาของชนชั้นนำทางการเมืองก็ยิ่งเล็งเห็นว่าถนนสายนี้จะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้คนที่อาศัยอยู่ในแถบตำบลบางซื่อ สามเสน คลองผดุง ซึ่งขณะนั้นพื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็น “เรือกสวนปลี๋ยว” ให้สามารถเดินทางเข้ามาพระนครได้สะดวกขึ้น¹² แม้ว่าในความเป็นจริงแล้ว จนถึงปลายรัชกาล การเดินทางสัญจรไปมาบนถนนสายนี้ก็ยังคงเป็นไปอย่างจำกัดก็ตามที

Rethinking the Substantive Economy in Southeast Asia: On the Margins between Utilities and Meanings (Tokyo: The Institute of Oriental Culture, The University of Tokyo, 1991), pp. 141-149.

¹¹ หจข., ร. 5 ขช. 9/1, กรมโยธาธิการ ที่ 470/23 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ 21 มกราคม 110.

¹² หจข., ร. 5 ขช. 9/41, หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ลงวันที่ 1 พฤศจิกายน 122.

มูลเหตุสำคัญยิ่งประการหนึ่งที่น่าไปสู่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ อย่างขนานใหญ่ คือการพยายามนำพาประเทศไปสู่ความ “ศิวิไลซ์” ซึ่งเกิดขึ้นต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และยิ่งถูกดำเนินการอย่างกว้างขวางมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 พัฒนาการทางประวัติศาสตร์นี้สัมพันธ์อยู่กับโลกทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไปของชนชั้นนำสยามในยามที่เริ่มสัมผัสรับรู้ “ความทันสมัย” ของโลกตะวันตก โดยศูนย์กลางแห่งความทันสมัยนี้จะอยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์¹³ รูปธรรมหนึ่งอันจะแสดงให้เห็นถึงความศิวิไลซ์นี้ก็คือสภาพบ้านเมือง โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของอำนาจการปกครอง และเป็นดั่งหน้าตาของประเทศต่อสายตาคนภายนอก หลายโครงการทางด้านสถาปัตยกรรมได้เปลี่ยนสภาพบริเวณของเมืองหลวงไปสู่พื้นที่แห่งความทันสมัย โดยเฉพาะโครงการสิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ และการบริหารบ้านเมืองที่เพิ่งผ่านการปฏิรูป อาทิ สถานที่ราชการ พระราชวัง วัง รวมถึงโครงการถนนด้วยเช่นกัน

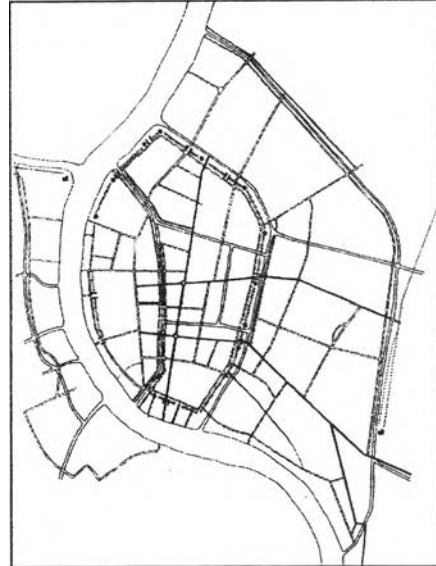
โครงการก่อสร้างเหล่านี้มักจะได้รับแรงกระตุ้นจากการเสด็จฯ ต่างประเทศแต่ละครั้งของรัชกาลที่ 5 และกลุ่มชนชั้นนำ โดยโครงการที่สำคัญที่สุดคือการพัฒนาพื้นที่ทางด้านเหนือของพระนคร ซึ่งดำเนินการหลังการเสด็จฯ กลับจากการประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 โครงการเครือข่ายถนนอำเภอคูสิตนั้นริเริ่มพร้อมกับการสร้างพระราชวังสวนดุสิตในปี พ.ศ. 2441 และโครงการถนนราชดำเนินก็เริ่มโครงการในปี พ.ศ. 2442 การพัฒนาพื้นที่แถบนี้ซึ่งได้มีการใช้จ่ายเงินจำนวนมหาศาล สร้างสรรค์ทั้งพื้นที่ส่วนตัวและพื้นที่สาธารณะ เป็นตัวแทนที่เด่นชัดที่สุดประการหนึ่ง อันแสดงให้เห็นโลกทัศน์ของชนชั้นนำทางการปกครองของสยามในช่วงสมัยดังกล่าว ซึ่งพยายามแสวงความ “ศิวิไลซ์” และแสดงออกถึงสถานะแห่งการเป็นพระมหากษัตริย์สมัยใหม่¹⁴ หมู่วังและตำหนักของรัชกาลที่ 5 และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งหลายก่อสร้างตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก เฟอร์นิเจอร์ อุปกรณ์ตกแต่งประดับจำนวนมากนำเข้าจากโลกศิวิไลซ์

¹³ ดูตัวอย่างการอภิปรายในประเด็นนี้ใน ธงชัย วินิจจะกูล, “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเองผ่านการเดินทางและพิธีกรรมทั้งในและนอกประเทศ,” *รัฐศาสตร์สาร* 24: 2 (2546): 1-66; Maurizio Peleggi, *Lords of Things: The Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2002).

¹⁴ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: The Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*, pp. 82-90.

รัชกาลที่ 4

รัชกาลที่ 5 ก่อนตัดถนนราชดำเนิน

รัชกาลที่ 5 หลังตัดถนนราชดำเนิน

รัชกาลที่ 6

รัชกาลที่ 7

แผนที่ที่ 1: แสดงการตัดถนนในเขตเกาะรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ 4-7

ด้วยเหตุที่โครงการเหล่านี้เป็นการพัฒนาพื้นที่ที่ยังไม่มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นมากนัก โดยส่วนใหญ่ยังเป็นเรือกสวน ทางรัฐบาลจึงสามารถดำเนินโครงการโดยไม่มีอุปสรรคมากเหมือนพื้นที่ทางตอนใต้ของพระนคร ดังนั้นเมื่อพิจารณาเฉพาะการก่อสร้างถนน จะเห็นว่าถนนในท้องที่อำเภอคูสิดถูกก่อสร้างอย่างดี มีแนวถนนตรง ขนานและตัดกันในลักษณะสี่เหลี่ยมตามแบบตะวันตก ส่วนถนนราชดำเนินนั้นกว้างขวางร่มรื่น บ่งบอกถึงความทันสมัยและเป็นตัวแทนให้เห็นความสง่างามของเมือง การบำรุงรักษาถนนในบริเวณนี้ก็มีความพิถีพิถันยิ่งกว่าถนนอื่น ๆ ทั่วไป¹⁵

แม้ว่าการตัดถนนราชดำเนินนั้น มีความคาดหวังกันว่าจะช่วยบำรุงการเดินทางของผู้คนที่อาศัยอยู่ในชานเมืองทางทิศเหนือเข้าสู่กลางพระนคร แต่ก็ไม่อาจปฏิเสธ เป้าประสงค์สำคัญในการตัดถนนสายนี้ก็เพื่อให้ประชาชนได้เดินเที่ยวพักผ่อน สองฟากของถนนถูกกำหนดให้เป็นที่ตั้งวังและสถานที่ราชการใหม่ ๆ เท่านั้น พระราชกระแสของรัชกาลที่ 5 บ่งบอกชัดเจนว่าทรงปรารถนาให้ถนนราชดำเนินนั้น...

เปนนึ่งคางม เปนถนนแพตชันเนเปอล สำหรับชี่รฉวนไปวนมา ที่ 2 ช้างนั้น ต่อไปจะ ต้องเปนวังเปนออฟฟิศใหญ่ ๆ ถาบ้านผู้มั่งมี ที่จะตั้งร้านหยม ๆ หยม ๆ ไม่ได้... เมื่อแก้ ให้เปนทางใหญ่สำหรับประชุมคนไปเที่ยวเช่นนี้ คงจะกลับเปนทางคนไปมาเที่ยวเตรดี ขึ้น นับว่าเปนราชินีของเมืองไทยสักอย่างหนึ่ง¹⁶

สำหรับความเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ โดยรวมในช่วงเวลาดังกล่าว เมืองที่ขยายใหญ่ทั้งทางกายภาพและกิจกรรมของผู้คน ได้ผลักดันให้เกิดความต้องการที่ดิน บ้านเรือน ที่พักเพื่อประกอบกิจกรรมการค้า ธุรกิจและอาชีพนานา การเฟื่องฟูขึ้นของการค้ากำไรในธุรกิจที่ดิน และตึกแถว ล้วนมีถนนเป็นหัวใจสำคัญของธุรกิจประเภทนี้ กล่าวคือ พื้นที่ใดที่ถนนตัดผ่าน ราคาที่ดินก็จะสูงขึ้นเป็นเท่าตัว ขณะที่ตึกแถวเป็นการลงทุนซึ่งเป็นที่นิยมมากที่สุดบนสองฟากถนนในเมือง ผู้ลงทุนที่สำคัญในธุรกิจเหล่านี้คือพระคลังข้างที่ บรรดาเจ้านายและข้าราชการชั้นสูง

การดำเนินงานของพระคลังข้างที่นั้น เป็นการลงทุนทางธุรกิจเพื่อแสวงหารายได้และกำไร ส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์อย่างแท้จริง เมื่อการตัดถนนเอื้อให้เกิดการค้ากำไรในที่ดินและกิจการทางด้านอสังหาริมทรัพย์ ขณะที่พระมหากษัตริย์ก็มีพระราชอำนาจเหนือการกำหนดนโยบายในการตัดและขยายถนนต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้ ทั้งการดำเนินการของรัฐและการแสวงหากำไรส่วนพระมหากษัตริย์จึงมีลักษณะการเอื้อประโยชน์ต่อกันในหลาย ๆ กรณี ทั้งจะ โดยการที่พระคลังข้างที่

¹⁵โดยส่วนใหญ่แล้วก็เพื่อมุ่งความสวยงามเป็นสิ่งสำคัญ อาทิเช่น จ้างคนงานประจำถ่ายมูลฝอย รดน้ำ ถนนกันฝุ่น รักษาและแต่งต้นไม้ แต่งหญ้าริมถนน กวาดถนน มีการตั้งเว็จและตั้งขยะค่อนข้างถี่ วางโครงการที่จะติดไฟฟ้าโดยตลอด เป็นต้น, หจข., ร. 5 ยธ. 9/39, งบประมาณรายจ่ายในการรักษาความสะอาดบริเวณสวนดุสิต พฤศจิกายน 118.

¹⁶หจข., ร. 5 ยธ. 9/41, กรมราชเลขาณูการ ที่ 30/696 พระบรมราชกระแสรัชกาลที่ 5 ถึงพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ลงวันที่ 21 มิถุนายน 118.

ย่อมมีโอกาสทราบก่อนว่าที่ดินบริเวณใดจะตัดถนนผ่าน จึงมีการกว้านซื้อที่ดินบริเวณนั้นไว้ก่อน เพื่อแสวงหากำไรในภายหลังเมื่อที่ดินริมถนนมีราคาแพงมากขึ้น หรือการตัดถนนแล้วจับจองที่ดินสองข้างถนน หรือแม้แต่วิธีที่พระคลังข้างที่ซื้อที่ก่อสร้างตึกแถวอาคารให้เช่าเสร็จไว้ก่อนแล้วจึงให้ตัดถนนผ่าน¹⁷

สำหรับในส่วนของผู้ขายและข้าราชการชั้นสูงนั้นก็ได้อาศัยสถานภาพทางสังคมผ่านการใกล้ชิดกับสถาบันพระมหากษัตริย์ อาศัยตำแหน่งหน้าที่ ตลอดจนอิทธิพลในวงราชการ และฐานะทางเศรษฐกิจแสวงหากำไรในรูปแบบเดียวกันกับพระคลังข้างที่นั่นเอง ในกรณีของการตัดถนนก็มีรูปแบบที่เห็นได้เด่นชัด คือการที่คนกลุ่มนี้กว้านซื้อที่ดินจำนวนมากไว้ หลังจากนั้นก็ขอพระบรมราชานุญาตตัดถนนผ่านเข้าไปในที่ดินนั้น¹⁸ ทางฝ่ายรัฐบาลนั้นรู้ดีว่าการตัดถนนเหล่านั้นหลายสายเกิดขึ้นเพื่อมุ่งหวังผลประโยชน์และการแสวงหากำไรส่วนตัว และในหลายกรณีอาจทำให้เกิดความยากลำบากในการจัดการพื้นที่เมืองในภายหลัง¹⁹ แต่โดยส่วนใหญ่แล้วก็มักได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตทั้งสิ้น บริเวณที่เอกชนเหล่านี้ตัดถนนโดยส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ทางตอนใต้ของพระนคร ตั้งแต่คลองผดุงกรุงเกษมไปถึงบางรัก อาทิเช่น ถนนสุริยวงศ์ (ถนนสุริยวงศ์) ถนนสาทร ถนนรองเมือง ถนนสี่พระยา เป็นต้น

การดำเนินการตัดถนนทั้งโดยรัฐและเอกชน ทำให้ถนนในเมืองกรุงเทพฯ ช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว กำเนิดของถนนเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อผู้ที่อาศัยอยู่ในเมืองบางกลุ่ม ขณะเดียวกันก็จะทำหน้าที่รองรับความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ทางด้านสังคมและเศรษฐกิจที่จะติดตามมา ถนนได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนไปไม่น้อยเมื่อเปรียบเทียบกับ

¹⁷ชลลดา วัฒนศิริ, “พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ. 2433-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), หน้า 114-116.

¹⁸ยาวรัตน์ พุฒิมานรติกุล, “การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯ ในช่วงรัชกาลที่ 5-7 และผลกระทบทางสภาวะแวดล้อมต่อประชาชน,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 62, 68.

¹⁹ตัวอย่างเช่น ในกรณีการตัดถนนสี่พระยา ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำรัสชัดเจนว่าเป็น “...การตัดถนนไม่ใช่ทำเพื่อสาธารณประโยชน์ [แต่เป็นการ] ทำเพื่อผลประโยชน์ [ส่วนตัว],” หจข., ร. 5 ยธ. 9/100, พระบรมราชกระแสรัชกาลที่ 5 ถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ (ไม่ลงวันที่). หรืออย่างกรณีที่ดินกลุ่มหนึ่งขอขุดขยาคคลองวัดยานนาวาไปบรรจบกับที่ฝั่งศพเงิน รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำรัสที่แสดงให้เห็นการหาประโยชน์ของเอกชนผ่านการขุดคลองและตัดถนนได้เป็นอย่างดีว่า “เรื่องขุดคลองขอตัดถนนเช่นนี้ เคยสังเกตมาไม่ใคร่จะเกิดขึ้นด้วยกุศลเจตนาอุปการะสงเคราะห์ความสะดวกในการไปมาและอาไศรยน้ำจริงดังคำที่กล่าว มักจะเปนที่ของผู้ใดซึ่งอยู่ภายในคนหนึ่งถ้ามกาคด้วยกัน ถ้าทำถนนแลตัดคลองนั้นขึ้นจะเปนประโยชน์ทั้งภายใน แต่เคลือบคลุม ถาทำให้เสียประโยชน์ข้างน่า,” หจข., ร. 5 ยธ. 9/48, กรมราชเลขาณูการ ที่ 7/79 พระบรมราชกระแสรัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ 17 เมษายน 119.

สภาพเมืองกรุงเทพฯ ก่อนยุคการตัดถนน แต่เนื่องด้วยเหตุที่ถนนจำนวนไม่น้อยถูกตัดขึ้นเพื่อหวังผลประโยชน์ในการค้ากำไรเป็นสำคัญ อีกทั้งในส่วนรัฐบาลซึ่งทำหน้าที่กำหนดเส้นทางการวางแผนการสร้างที่มองการณ์ไกลมากพอ จึงทำให้ถนนหลายสายขาดมาตรฐานที่เหมาะสม ขาดประสิทธิภาพ มีหน้าซ้ำยังก่อให้เกิดปัญหาติดตามมาในอนาคต

1.1.2 ผลกระทบต่อชาวเมือง

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ นับตั้งแต่การเริ่มก่อสร้างถนนหนทางอย่างจริงจัง ได้ทำให้ที่ดินกลายเป็นสิ่งมีราคา และธุรกิจเกี่ยวกับอสังหาริมทรัพย์เฟื่องฟูขึ้น โดยเฉพาะการพัฒนาพื้นที่สองฟากถนนให้กลายเป็นตึกแถว ตึกเช่า ภายใต้การแสวงหากำไรในลักษณะดังกล่าว สิ่งหนึ่งที่ถูกทำลายหรือถอนลงก็คือสิ่งก่อสร้างเก่าแก่ของเมือง อาทิ กำแพงเมืองและป้อมปราการต่าง ๆ กรณีแรก ๆ ที่เกิดขึ้นคือการสร้างตึกแถวหน้าวัดราชบูรณะ ซึ่งนำไปสู่การรื้อกำแพงตั้งแต่ป้อมริมคลองวัดราชบูรณะถึงสะพานข้างคลองหลอด²⁰ หลังจากนั้นรัฐบาลก็ได้ทำการรื้อกำแพงและป้อมต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมาก โดยมีเอกชนเสนอขอดำเนินการดังกล่าวด้วยเช่นกัน เพื่อให้เกิดพื้นที่สำหรับพัฒนาเมือง อย่างเช่นการตัดถนน หรือเพื่อหาผลประโยชน์ทางการค้าและการพาณิชย์ และเมื่อแม้แต่ในสายตาของชนชั้นนำทางการปกครองเองก็มีทัศนะว่า "... กำแพงพระนคร โดยมีอยู่ในเวลานี้ ก็ไม่ต้องใช้การรักษาแลป้องกันอันใดได้นัก แม้มีอยู่ก็เหมือนกับไม่มี ฉะนั้นจึงเห็นว่าบัดนี้กำแพงพระนครนั้นควรรื้อให้ทำลายเหล่านั้นเป็นที่กว้างขวางขึ้น"²¹ กำแพงเมืองและบรรดาป้อมในพระนครจึงถูกรื้อทำลายลงอย่างต่อเนื่อง²²

²⁰ทั้งนี้การพยายามแสวงหากำไรจากกรณีดังกล่าวยังรวมถึง "ตึกแถวริมกำแพงเวลานี้ได้ค่าเช่าต่ำกว่าริมน้ำ ถ้ารื้อกำแพงแล้วกลับจะมีราคาเช่ามากขึ้น," หจข., ร. 5 ยช. 8.3/4, หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของหลวงสิทธิยาเวร ลงวันที่ 23 กุมภาพันธ์ 115.

²¹หจข., ร. 5 ยช. 8.4/6, หนังสือพระเสถียรฐาปนกิจย์ แทนปลัดทูลฉลองกระทรวงโยธาธิการ ถึงหลวงสถิตย์นิมานการ แทนเจ้ากรมโยธาธิการ ลงวันที่ 28 กุมภาพันธ์ 115.

²²สำหรับสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏตัวอย่างใน หจข., ร. 5 ยช. 8.4/3, กระทรวงโยธาธิการ ที่ 2973/48 หนังสือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ 112; หจข., ร. 5 ยช. 8.4/4 เรื่องรื้อป้อมและกำแพง ตัดถนนแปดตำรวจ (23 เมษายน 114); หจข., ร. 5 ยช. 8.4/5 เรื่องรื้อกำแพงเมือง (26 ตุลาคม-6 กรกฎาคม 114); หจข., ร. 5 ยช. 8.4/6 เรื่องการรื้อกำแพงรอบพระนครหน้าวัดราชบูรณะ (28 กุมภาพันธ์-19 มีนาคม 115). การรื้อกำแพงนี้ยังคงปรากฏต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งปรากฏการขอดำเนินการอย่างกว้างขวาง และส่วนได้รับการอนุมัติ แม้ว่ารัฐบาลจะพยายามตั้งเงื่อนไขให้ดำเนินการรื้อเพื่อกระทำการอันเป็นผลประโยชน์ต่อส่วนรวม หรือปลูกสร้างสิ่งก่อสร้างที่สวยงามแก่เมือง แต่การขอดำเนินการเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวที่สุดอย่างเช่นการเปิดทางเข้าออกบ้านนั้นก็มักได้รับการอนุญาตทั้งสิ้น การขอดำเนินการเหล่านี้มีตัวอย่างใน หจข., ร. 6 น. 7.8/1, เรื่องรื้อกำแพงพระนครริมถนนมหา

ในส่วนของการเมืองทั่วไป การก่อสร้างถนนหนทางก็ได้ส่งผลกระทบต่ออย่างกว้างขวาง บุคคลหลายกลุ่มตอบรับการเปลี่ยนแปลงนี้ต่าง ๆ กันไป ดังจะเห็นได้ทั้งการเสนอความเห็นต่อการสร้างถนน แนะนำวิธีการ คนกลุ่มนี้มักจะเป็นชาวต่างประเทศ ซึ่งแม้ไม่มีโอกาสเข้ารับราชการ แต่จะอาศัยหน้าหนังสือพิมพ์เสนอแนะวิธีการเชิงเทคนิคต่อรัฐบาล²³ ขณะที่บางกลุ่มแสดงออกโดยการเรียกร้องให้พัฒนาถนนหนทาง สะพานที่เชื่อมต่อกันในท้องที่ที่ตนพำนักอาศัย²⁴ บางกลุ่มขออนุญาตทางรัฐบาลดำเนินการก่อสร้างด้วยตนเอง อย่างเช่น ในกรณีมิชชันนารีอเมริกันทำสะพานข้ามคลองสาคร²⁵ กลุ่มชาวบ้านไทยจีนที่อาศัยทำมาค้าขายในตรอกพระยาอิศรานุภาพ ท้องที่สำเพ็งทำการเรียกรายเงินเพื่อซ่อมแซมตรอกดังกล่าว เนื่องจากถนนชำรุดทรุดโทรมส่งผลให้การไปมาค้าขายลดน้อยลง²⁶ เป็นต้น แต่ทั้งนี้กลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบในเชิงลบภายใต้กระบวนการตัดถนนพัฒนาเมืองเด่นชัดที่สุดก็คือ กลุ่มชาวเมืองที่ยากจน และกลุ่มคนที่ไร้อำนาจต่อรอง ซึ่งมีบ้านเรือนอยู่ในบริเวณที่ถนนต้องตัดผ่านไปในที่ดินของตน

หากพิจารณาการดำเนินการพัฒนาถนนหนทางในเขตที่เจริญรุ่งเรืองทางการค้า และมีบ้านเรือนอยู่อย่างหนาแน่นมาก่อนแล้ว จะเห็นได้ถึงแนวโน้มลักษณะบ้านเรือนที่จะปรากฏอยู่ในกรุงเทพฯ ได้เป็นอย่างดี เนื่องจากรัฐจะเป็นผู้กำหนดแนวถนน และแม้จะมีการกำหนดแนวที่เหมาะสมไว้แล้วโดยช่างที่ทำการสำรวจ แต่ก็สามารถยืดหยุ่นเปลี่ยนแปลงได้เสมอ กรณีการตัดถนนยุพราชก็มีการเปลี่ยนแปลงบางส่วนจากแนวที่กะไว้เดิม เหตุผลเนื่องจากว่า...

ทางที่เปลี่ยนไปตั้งนี้ดีกว่าทางที่ประมาณไว้ก่อน... ต้องรื้อบ้านเรือนน้อยกว่าเก่าอย่างหนึ่ง... ต้องรื้อบ้านเรือนที่เป็นตึกใหม่ 2 หลัง ตึกเก่า 6 หลัง เรือนฝากระดาน 9 หลัง รวมถูกรื้อดินแต่เพียง 17 หลังเท่านั้น นอกนั้นเป็นโรงจากทั้งสิ้น เป็นโรงเลว ๆ สำหรับ

ตำบลท่าเตียน (15 มีนาคม 2454-9 สิงหาคม 2456); หจข., ร. 6 น. 7.8/3, เรื่องรื้อประตูกำแพงพระนครริมถนนจักรเพชร ต้นทางกรมไปรษณีย์โทรเลข (9 กันยายน 2455); หจข., ร. 6 น. 7.8/6, เรื่องสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาอนุพัชรฯ ขอพระบรมราชานุญาตรื้อกำแพงพระนครฝั่งใต้ถนนยาวราช (13-16 พฤศจิกายน 2456); หจข., ร. 6 น. 7.8/11, เรื่องนายห้องบิกริมขออนุญาตรื้อกำแพงหน้าวังกรมหลวงพิชิตให้นายโต๊ด (17 มิถุนายน-6 กรกฎาคม 2459) เป็นต้น

²³ตัวอย่างเช่น “ถนนต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ,” *จดหมายเหตุสยามไสมย*, วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น 3 ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก 1244 (พ.ศ. 2425).

²⁴อาทิเช่น ข้อเรียกร้องให้ซ่อมแซมถนนริมคลองผดุงกรุงเกษม บริเวณสถานทูตญี่ปุ่น การเรียกร้องซ่อมแซมถนนหนทางตรอกกัปตันบุช เป็นต้น, หจข., ร. 5 ยธ. 9/34, กรมสุขาภิบาล ที่ 19/800 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ลงวันที่ 25 กันยายน 117.

²⁵หจข., ร. 5 ยธ. 9/25, คำแปลที่ 149/9 หนังสือจากเย บี ดันแลบ ถึงมิสเตอร์ยอน แบเรต ราชทูตแลกงสุลเยเนรอลอเมริกัน ลงวันที่ 20 มกราคม 115.

²⁶หจข., ร. 5 ยธ. 9/29, ศาลาว่าการนครบาล ที่ 31/2855 หนังสือพระเจ้าที่นั่งยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ กราบบังคมทูลถวายสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ลงวันที่ 5 มิถุนายน 116.

จีนเลี้ยงเปิดเลี้ยงสุกรมมากกว่าอื่น... การทำถนนที่เปนมามาแล้วแต่ก่อนนั้น เรือนของผู้ใด ถ้าหากเกี่ยวในแนวถนนแม้แต่คืบเดียวก็ต้องรื้อ ถ้าเป็นเรือนไม้ก็ควร เพราะรื้อเลื่อนย้ายไปได้ไม่เสีย ถ้าเป็นเรือนตึกดูน่าเสียดายมาก เพราะเกี่ยวแนวถนนแต่น้อยเดียวต้องรื้อเสียทั้งหลัง... เพราะฉะนั้นจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรจะผ่อนผันให้แก่เจ้าของตึกบ้าง²⁷

ด้วยเหตุนี้ การตัดใหม่หรือขยายถนนในเขตพลุกพล่านของเมืองจึงมักลงเอยที่การเลี้ยงบ้านเรือนหรือตึกที่สร้างอย่างดีมีราคา ในทางตรงกันข้ามกลับเบี่ยงถนนตรงไปยังบ้านเรือนมีค่าน้อยลงมา การมีนโยบายเช่นนั้นจึงกระทบต่อชาวบ้านทั่วไปซึ่งอาศัยในบ้านเรือนขนาดเล็ก ทำด้วยไม้ ราคาถูก ทั้ง ๆ ที่บ้านเรือนในลักษณะดังกล่าวถือเป็นรูปแบบส่วนใหญ่ที่ปรากฏในกรุงเทพฯ ช่วงเวลาก่อนหน้านี้

หนังสือร้องเรียนของผู้ที่ถูกไล่ที่ สามารถแสดงให้เห็นถึงสิ่งที่เกิดขึ้นในกระบวนการการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ ได้เป็นอย่างดี ดังว่า

ด้วยที่ ๆ ตำบลตรอกเต้านั้น เจ้าพนักงานไปวัดตัดจะทำถนน วัดปึกไม้หาตรงเป็นยุติธรรมไม่ ถ้าถูกที่บ้านผู้มีบรรดาศักดิ์แล้ว เจ้าพนักงานก็ไม่ทำ กลับวัดปึกใหม่ ถูกแต่ที่ราษฎรทั้งสิ้น ถนนก็หาตรงไม่ ภาวกข้าพระพุทธเจ้าได้รับความเดือดร้อนนัก เพราะที่จะอยู่อาไศร ไม่มี ๆ ก็ถูกทำถนนหมด ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ไม่มีที่อาไศร ข้าพระพุทธเจ้าจึงร้องทุกข์ถวาย เพื่อได้รับทุกข์ราษฎร²⁸

...ด้วยท่านเจ้าพนักงานกรมโยธาธิการกะวัดที่ตั้งแต่ป้อมมหาไชย ตัดตรงลงไปตลอดถึงเชิงตพานวัดสามจีน ซึ่งจะทำถนนเขาวราชนี้... เจ้าพนักงานหากะวัดที่ให้ตรงลงไปไม่ ถ้าถูกตึกเรือนท่านผู้มีเงินแล้ว เจ้าพนักงานก็เกรงใจหลีกเลี่ยงไปเสีย กลับวัดเดียวมากถูกที่บ้านเรือนข้าพระพุทธเจ้าคนยากจนหมดที่ เมื่อคนยากจนเช่นข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายนี้ทำมาหารับพระราชทานได้ด้วยความยากลำบาก มีบ้านเรือนก็เป็นแต่เล็กน้อย ต้องไล่หมดที่จะไป หาที่อยู่ใหม่ก็ขัดขวางด้วยทุนรอนมีแต่เล็กน้อย เป็นความเดือดร้อนแก่พวกข้าพระพุทธเจ้าคนยากอย่างยิ่ง²⁹

สำหรับผลกระทบในภาพรวมหรือในระดับที่กว้างขวางกว่านั้น จะพบว่าถนนที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วนั้นได้ทำให้เมืองกรุงเทพฯ ขยายตัวออกไป หรือนัยหนึ่งก็คือการดึงเอาผู้คนที่ย้ายอยู่ในแถบชานเมืองให้เข้ามาร่วมติดต่อปะทะสังสรรค์กับกิจกรรมต่าง ๆ ในแถบเจริญของเมืองได้สะดวก จะพบว่าถนนสายสำคัญอย่างเช่นถนนสามเสน ถนนสระประทุม (ถนนปทุมวัน) และถนนบำรุงเมืองซึ่งสร้างต่อจากในสมัยรัชกาลที่ 4 ล้วนส่งเสริมการคมนาคมระหว่างชานเมืองกับในเมือง

²⁷ หจข., ร. 5 ยช. 9/1, กรมโยธาธิการ ที่ 470/23 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้านั่งยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ 21 มกราคม 110.

²⁸ หจข., ร. 5 ยช. 9/3, หนังสือร้องเรียนของราษฎรตำบลตรอกเต้า มีนาคม 112.

²⁹ หจข., ร. 5 ยช. 9/8, หนังสือร้องทุกข์ของอำแดงพลับ อำแดงจู จีนฮวด และคนอื่น ๆ ถวายพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ.

ให้สะดวกยิ่งขึ้น³⁰ ขณะที่การพัฒนาเขตด้านเหนือพระนครเป็นพื้นที่กลุ่มวังสวนดุสิต นำไปสู่การเกิดถนนหลายสายบุกเบิกชานเมืองเขตนี้ ดังพระบรมราชกระแสของรัชกาลที่ 5 ซึ่งแสดงให้เห็นกระบวนการเปลี่ยนพื้นที่ซึ่งเคยเป็นที่รกร้างว่างเปล่าหรือไม่ก็สวนผลไม้ ให้กลายเป็นถนนหลายสายว่า

แต่ก่อนราษฎรย่อมเดินไปมาตามท้องทุ่ง ลัดมาออกถนนสามเสน โดยทางหนึ่งทางใดได้ เช่นทางวัดดุสิตซึ่งปลูกพลับพลายอยู่เดี๋ยวนี้ เมื่อล้อมปิดเสียไม่ให้ราษฎรเดินไปมา ก็จำจะต้องเปิดทางอื่นให้เดิน จึงเป็นการจำเป็นต้องตัดถนนราชวัดศักดิ์ด้านเหนือสายหนึ่ง ถนนชั่วคราวด้านตะวันออกสายหนึ่ง ถนนคอเสื้อศักดิ์ด้านใต้สายหนึ่ง เป็นถนนเดินรอบบริเวณสวนดุสิต แลถนนตัดลงแม่น้ำ เพื่อจะให้เป็นการสะดวกแก่ผู้ที่ค้าขายแลผู้ที่ตั้งอยู่ในท้องถนนสามเสนอีกสายหนึ่ง คือถนนข้างอื่นนอก ถนนดวงเดือนนอก แลถนนดาวช่าง...³¹

แม้ว่าบรรดาถนนดังกล่าวจะยังมิอาจส่งผลให้พื้นที่ด้านเหนือพระนครมีความเจริญถึงระดับเป็นเมืองตลอดรัชกาลที่ 5 แต่ก็อาจถือได้ว่ามีส่วนวางรากฐานให้แก่การขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯ ในเวลาต่อมา

นอกจากนี้แล้ว ถนนยังได้ส่งผลกระทบทางด้านเศรษฐกิจการค้าของเมืองกรุงเทพฯ อย่างมาก พิจารณาแค่ในระดับของตลาดที่ชาวบ้านร้านถิ่นทั่วไปเข้าไปจับจ่ายซื้อของ ถนนมีอิทธิพลสูงยิ่งที่จะชักนำผู้คนไปสู่ท้องตลาด ช่างยังสามารถส่งผลให้ตลาดใดรุ่งเรือง หรือตลาดใดจะกลายเป็นซบเซาลงไป³² ในระดับที่กว้างขวางกว่านั้น ได้ปรากฏว่าเครือข่ายของถนนได้สนับสนุนต่อความ

³⁰ เกื้อกูล ชื่นยงอนันต์, *การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ: หน่วยงานพิเศษ กรมการฝึกหัดครู, 2520), หน้า 92-93.

³¹ หจข., ร. 5 ยธ. 9/39, กรมราชเลขานุการ ที่ 36/414 พระบรมราชกระแสรัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ลงวันที่ 31 กรกฎาคม 118. อย่างไรก็ตามหากได้พิจารณาเอกสารฉบับนี้ทั้งเอกสารอย่างละเอียดจะพบว่า การตัดถนนเหล่านี้ก็ยังไม่พินิจมีมูลเหตุสำคัญอยู่ที่การสร้างเสริมสถานะอัน “ศิวิไลซ์” ของสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ เพราะถนนเหล่านี้ถูกเร่งสร้างขึ้นมาเพื่อการลำเลียงสิ่งก่อสร้างไปสร้างหมูวังในสวนดุสิต โดยพระคลังข้างที่ได้ออกเงินทรงจ่ายไปก่อน ความนัยของคำอธิบายที่ยกมาจึงเปรียบไม่ต่างกับข้ออ้างที่จะทำให้เห็นว่าเป็นถนนเหล่านี้ตัดขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ราษฎรทั่วไป เพื่อว่าพระคลังข้างที่จะได้ขอเบิกเงินจากพระคลังมหาสมบัติ ผ่านทางกรมศุขาภิบาลที่รับผิดชอบต่อการตัดถนนบริเวณนั้น โดยตรง และจ่ายต่อมายังพระคลังข้างที่อีกที, แต่ถึงกระนั้นก็มีอาจปฏิเสธว่าหมูถนนเหล่านี้ก็มีส่วนทำให้พื้นที่ส่วนนั้นของพระนครพ้นสภาพจากการเป็นที่รกร้างว่างเปล่า และเชื่อมต่อชานเมืองด้านเหนือเข้ากับเขตเมืองด้านในด้วยเช่นกัน

³² อาทิเช่น ในกรณีตลาดแถบบางรัก, หจข., ร. 5 ยธ. 9/46, กรมพระคลังข้างที่ ที่ 80/1000 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 7 ธันวาคม 118. หรือในกรณีตลาดตำบลเชิงสะพานหัน-สำเพ็ง, หจข., ร. 5 ยธ. 8.4/5 *เรื่องรื้อกำแพงเมือง* (26 ตุลาคม-6 กรกฎาคม 114).

เติบโตของเศรษฐกิจของเมืองกรุงเทพฯ ทั้งทางด้านธุรกิจการค้า บริการ อุตสาหกรรม อสังหาริมทรัพย์ ความบันเทิง ซึ่งมีแนวโน้มที่จะไปตั้งและดำเนินธุรกิจ ณ สองฟากถนน

จากการพิจารณาการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ โดยเฉพาะในด้านการตัดถนนในเมือง จะเห็นได้ว่าทั้งวัตถุประสงค์และการดำเนินการตัดถนนล้วนจะส่งอิทธิพลสำคัญต่อบางลักษณะของเมืองกรุงเทพฯ โดยรวม ความปรารถนาค้ากำไรในที่ดินสองฟากถนน และการลงทุนในกิจการตึกแถวห้องเช่า รวมถึงทัศนคติของรัฐบาลที่เริ่มปฏิเสธลักษณะบ้านเรือนที่พักอาศัยแบบเก่า ได้ทำให้เมืองกรุงเทพฯ ก้าวไปสู่การเป็นเมืองที่เต็มไปด้วยบ้านเช่า ห้องแถว และในเวลาต่อมา ผู้ที่จะสามารถมีบ้านเป็นของตนเองในเขตเมือง จำต้องเป็นบุคคลที่ร่ำรวยทรัพย์สินมากพอที่จะซื้อหาครอบครองที่ดินราคาแพง หากแต่การจะทำความเข้าใจในประเด็นเหล่านี้ได้มากขึ้น จำต้องพิจารณาถึงลักษณะชุมชนและบ้านเรือนที่พักอาศัยของคนในเมืองประกอบด้วยเช่นกัน

1.2 การตั้งบ้านเรือนและชุมชน

กระบวนการที่เกิดขึ้นควบคู่กับการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกในเมือง ก็คือการที่ผู้คนเริ่มเคลื่อนย้ายการตั้งถิ่นฐาน ไปสู่สองฟากถนน ซึ่งยังมีการเพิ่มความหลากหลายของกิจกรรมทางสังคม การเกิดขึ้นของสังคมบนบกก็ยังเด่นชัดขึ้นตามลำดับ

1.2.1 การเปลี่ยนสู่สังคมบก

ปัญหาแห่งสังคมน้ำ อันแสดงออกที่การดำรงชีวิตอย่างลำบากมากขึ้นทุกขณะของผู้ที่อาศัยอยู่ในลำน้ำนับตั้งแต่เรือสินค้าขนาดใหญ่เข้าออกกรุงเทพฯ มากขึ้น ยังคงปรากฏมากขึ้นเมื่อล่องเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะขอยกตัวอย่างบางกรณีหนึ่งที่รายงานผ่านหน้าหนังสือพิมพ์

ณ วันเสาร์ เดือนสิบเอ็ด แรมแปดค่ำ เรือกลไฟชื่อยงยศ ซึ่งเป็นเรือรบในกรุงเทพฯ จะไปส่งพวกแขกเมืองกะรังกานู จึงได้ขึ้นไปกลับเรือที่ปากคลองผดุงช้างเหนือ เรือยงยศนั้นกลับลำไปโดยแพอยู่ของลูกเตนแนนด์ทหารหน้า แพนนั้นหักพังเสียไปมาก แพลูเตนแนนด์คนนี้แต่ก่อนเคยถูกเรือกลไฟฝรั่งโค่นหักพังไปครั้งหนึ่งแล้ว ได้เงินค่าซ่อมแซมแต่ไม่สมกับของที่เสียมัน³³

‘นายพวกชาวแพ’ กล่าวถึงความเดือดร้อนของชาวเรือแลชาวแพในแม่น้ำเจ้าพระยา ด้วยเหตุที่เรือกลไฟเปิดจักร์แล่นเหลือขนาด คลื่นละลอกกะทบเอาเรือแพวันไหวอยู่

³³“เรือกลไฟโค่นแพ,” *จดหมายเหตุสยามไสมย*, วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น 3 ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก 1244 (พ.ศ. 2425).

เสมอ ๆ บางทีของที่ตั้งอยู่ก็ล้มขีว่าทำลาย แตกกระจายฉิบหายมาแล้วโดยมาก แลร้องขอให้กรมเจ้าท่าช่วยเป็นธุระในส่วนความเดือดร้อนนี้ด้วย... เดียวนี้พระราชบัญญัติทอน้ำตกรอยู่ที่ไหน ใครเป็นผู้รักษา ข้าพเจ้าเห็นว่าที่พากันร้องไปนั้นเป็นการผิดตัวเสียแล้ว ถ้าจะให้ดีละ แหย่เข้าไปที่หลวงอนุมัติหรือกรมเมือง ให้ช่วยเป็นธุระระงับความเดือดร้อนเรื่องนี้จะดีกว่าที่ว่าเพื่อไป³⁴

กรณีดังนี้ซึ่งเกิดขึ้นบ่อยครั้ง ส่งผลกระทบโดยตรงต่อผู้ที่พำนักอาศัยอยู่ในเรือนแพของเมืองกรุงเทพฯ มีส่วนสนับสนุนให้ผู้คนละเรือนแพในสุบ้านเรือนสองฟากถนน

ขณะเดียวกันยังมีปัญหาอื่นที่รุมเร้าผู้ที่ใช้ชีวิตผูกพันอยู่กับสายน้ำตลอดเวลาด้วยเช่นกัน หนึ่งในปัญหาที่เห็นได้เด่นชัดในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 คือปัญหาเรื่องโรคระบาด ความรู้ทางด้านสาธารณสุขสมัยใหม่ทำให้ชาวเมืองเริ่มรับรู้ ว่า อหิวาตกโรคซึ่งระบาดรุนแรงในกรุงเทพฯ บ่อยครั้งนั้นมีที่มาสำคัญจากปัญหาเรื่องน้ำค่อมน้ำใช้ ดังรายงานตามหน้าหนังสือพิมพ์ในการระบาดครั้งหนึ่งช่วงปี พ.ศ. 2438-3439

ไม่ช้าเราก็คงจะได้เห็นราชาภิเษกโดยจัดการหาที่เก็บน้ำใสสำหรับใช้ในกรุงเทพฯ... ควรจะหาที่เก็บน้ำใสใช้ในเมืองนี้ เพราะผู้คนล้มตายด้วยอะหิวตะกะโรคมากนัก³⁵

ตั้งแต่วันที่ 1 ถึงวันที่ 5 เมษายน นักโทษในกองละหุโทษปนใช้อะหิวตะกะโรคตาย 85 คน เพราะในฤดูนี้ น้ำที่รับประทานก็กร่อยเค็ม ทั้งหลังคาตรางก็มุงด้วยสังกะสีทำให้อากาศร้อนจัดขึ้น เพราะฉะนั้นจึงเกิดความไข้ชุกชุมขึ้นมาก... กับความที่เราได้กล่าวมาทั้งนี้ ก็เป็นข้อให้แลเห็นได้อีกชั้นหนึ่งว่า ควรราชาภิเษกโดย จะต้องรักษาที่เก็บน้ำใสให้โดยเร็ว³⁶

ปัญหาเรื่องโรคระบาดดังกล่าวนี้เกิดขึ้นเป็นประจำกับกรุงเทพฯ กลุ่มชนชั้นสูงของสังคม รวมถึงที่ปรึกษาชาวต่างประเทศถึงกับต้องย้ายไปอยู่บ้านพักต่างจังหวัด อาทิ เกาะสีซัง ในช่วงที่เกิดการระบาดของโรค³⁷ ในทัศนะของชาวตะวันตกต่อช่วงทศวรรษ 2430 นั้น เมืองกรุงเทพฯ มีปัญหาทางด้านสุขภาพอย่างมาก เป็นเมืองที่ไม่เหมาะแก่เด็กหรือผู้หญิง³⁸ ความรู้สมัยใหม่และการแพร่

³⁴“คอเรสปอนด์เดนส์: นายหมั้นไส้หมั้นพุง คอบนายพวกชาวแพ,” *บางกอกไทม์*, วันศุกร์ที่ 6 พฤษภาคม 117 (พ.ศ. 2441).

³⁵“อาร์มภะวันณะนา: น้ำใสบริสุทธิ์,” *สยามออบเซอร์เวออร์*, วันอังคารที่ 7 เมษายน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439).

³⁶“นครันตรประวัติ: บาดูชินักโทษตายด้วยอะหิวตะกะโรค,” *สยามออบเซอร์เวออร์*, วันพฤหัสบดีที่ 9 เมษายน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439).

³⁷Walter E.J. Tins, *Gustave Rolin-Jaequemyns and the Making of Modern Siam: The Diaries and Letters of King Chulalongkorn's General Adviser* (Bangkok: White Lotus, 1996), p. 431.

³⁸Ibid.

กระจายของข่าวสาร พิจารณาเฉพาะที่ผ่านทางหน้าหนังสือพิมพ์ ย่อมทำให้ชาวเมืองทั่วไปเริ่มรู้ว่าที่มาของโรคนั้นมาจาก

“น้ำที่ค้างตามท้องร่อง... ถ้าความโสโครกที่ค้างตามถนนตามรางน้ำ ไหลลงในคลองไม่ได้แล้ว น้ำในคลองก็ใช้ไม่ได้ ถ้าจะขุดใช้น้ำในคลองนั้นแล้ว ก็คงจะทำให้เกิดโรคขึ้นเสมอ ๆ... ถัดลงไปนั้นจำเป็นที่จะต้องหาน้ำอันใสสะอาดให้ราษฎรได้อาบแลรับประทานให้บริสุทธิ์... ด้วยโรคอะหิวตะกะโรคนี ก็จะต้องนับว่าเกิดขึ้นด้วยน้ำโสโครกตามลำคลอง”³⁹

การดำรงชีวิตที่ผูกพันอยู่กับสายน้ำนั้น ชาวกรุงเทพฯ ทั้งที่อาศัยอยู่กับเรือนแพ หรือมีบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งแม่น้ำลำคลอง ต่างอาศัยน้ำในคลองทั้งในการอุปโภคและบริโภค ความรู้สมัยใหม่ได้เปิดเผยให้ตระหนักว่า พฤติกรรมในการดำเนินชีวิตประจำวันเช่นเดิมคั้งนั้นจะส่งอันตรายร้ายแรงต่อชีวิต กรณีเรื่องโรคระบาดนี้เป็นหนึ่งปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้คนเริ่มยกย้ายบ้านเรือนมาสู่พื้นที่บนบก ณ สองฟากถนน ด้วยเหตุนี้ความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดเจนประการหนึ่งในการตั้งบ้านเรือนของผู้คนในกรุงเทพฯ เมื่อล่วงเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ 5 นั่นคือการลดจำนวนลงอย่างรวดเร็วของผู้ที่อาศัยอยู่ในเรือนแพ

จากที่เรือนแพจำนวนมากมหาศาลในแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ เป็นภาพแรกที่มีปรากฏต่อสายตาของชาวต่างชาติที่เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในช่วงต้นรัตน โกสินทร์ นำสังเกตว่าชาวต่างชาติที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 5 แทบไม่ได้เอ่ยถึงเรือนแพด้วยความรู้สึกตื่นตาตื่นใจมากมายเหมือนผู้ที่เข้ามาก่อนหน้านี้แล้ว⁴⁰ และจากที่เคยทำให้เกิดการประมาณจำนวนไว้ถึง 7 หมื่นหลัง เอร์เนสต์ ยัง ชาวอังกฤษซึ่งเข้ามารับราชการอยู่ในกระทรวงธรรมการสมัยรัชกาลที่ 5 ได้สังเกตการณ์และบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับสยามนับแต่ช่วงกลางรัชกาลเป็นต้นมา (หนังสือเกี่ยวกับประเทศสยามของเขาซึ่งแปลในที่นี้ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2451) กล่าวถึงกรุงเทพฯ ในช่วงเวลานั้นว่า ชื่อ “เวนิสตะวันออก” นั้นคงไม่เหมาะสมที่จะใช้เรียกอีกแล้ว เพราะเมืองนี้เต็มไปด้วยถนนและ “อาคารก่ออิฐแข็งแกร่งได้เข้ามาแทนที่เรือนแพแบบเก่า” ซื่อนั้นจะใช้เรียกได้เฉพาะกับเมืองที่อยู่ไกลออกไป

³⁹“อารัมภะวณณะนา: หาน้ำบริสุทธิ์ใช้,” *สยามออบเซอร์เวอร์*, วันพฤหัสบดีที่ 26 มีนาคม ร.ศ. 11 (พ.ศ. 2438).

⁴⁰ตัวอย่างเช่น ในสายตาของคณะเสด็จสู่กรุงเทพฯ ของมกุฎราชกุมารนิโคลัสแห่งรัสเซีย ซึ่งมาถึงในปี พ.ศ. 2434 หรือแม็กซ์เวล ซอมเมอร์วิลล์ มาในปี พ.ศ. 2439 ซึ่งไม่ได้กล่าวถึงเรือนแพเลยเมื่อแรกถึงกรุงเทพฯ, Prince Esper Esperovitch Uchtomskij, *Czarevitch Nicolas of Russia in Siam and Saigon (1891)*, translated by Walter E.J. Tips (Bangkok: White Lotus, 1999), p. 4-5; แม็กซ์เวล ซอมเมอร์วิลล์, *สยามริมฝั่งเจ้าพระยา*, แปลจาก *Siam on the Meinam from the Gulf to Ayuthia* โดยสุกัลรัตน์ ธาราศักดิ์ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2544), หน้า 25-26.

เป็นต้นว่าอยุธยา ลักษณะเรือนแพและวิถีชีวิตของผู้คนบนเรือนแพซึ่งเขาได้บรรยายไว้ ก็ได้มาจากการสังเกตเอาจากที่เห็นในเมืองเหล่านี้ทั้งสิ้น⁴¹

การที่เรือนแพในเมืองกรุงเทพฯ ลดปริมาณลงในอัตราที่ค่อนข้างรวดเร็ว นั้น เหตุผลหนึ่งก็เพราะการให้ความสำคัญกับแม่น้ำลำคลองในสมัยรัชกาลที่ 5 จะเน้นหนักเพื่อผลประโยชน์ในการอำนวยความสะดวกทางการคมนาคมเป็นหลัก พระราชบัญญัติธรรมเนียมคลอง จุลศักราช 1232 ซึ่งประกาศใช้ตั้งแต่ต้นรัชกาล มีการห้ามเรือห้ามแพจอดซ้อนหรือจอดขวางในแม่น้ำลำคลองอันจะกีดขวางเส้นทางสัญจร⁴² ขณะที่ในกรณีของผู้อาศัยอยู่ในบ้านเรือนริมฝั่งน้ำ พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้กำหนดว่า

ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใด ซึ่งเป็นเจ้าของที่บ้านที่สวนที่นา ตลอดถึงริมคลองแห่งหนึ่งแห่งใด ปักหลักทอดไม้ขอนแลปักเสาปลูกเรือนปลูกโรงปลูกร้าน แลชานำบ้านลงในลำคลอง เป็นอันขาดทีเดียว จะยอมให้ทำได้ก็แต่บันไดนำบ้านเลขอนลำดับลงกับที่ริมตลิ่งคลอง แลสะพานบันไดยื่นออกไปพ้นตลิ่งคลองในสามศอกก็ไม่ห้าม⁴³

อันแสดงให้เห็นว่ารัฐก็มีส่วนผลักดันให้ผู้คนจำนวนไม่น้อย โดยเฉพาะที่เคยอาศัยอยู่ในเรือนแพ ต้องโยกย้ายถิ่นฐานบ้านเรือนไปบนบก สำหรับในทางปฏิบัติ การขับไล่เรือถอนเรือนแพ และบ้านเรือนริมฝั่งที่กรุงรัง หรือปลูกรุกล้ำกีดขวางเขตคลองนั้นก็ปรากฏอยู่เสมอตลอดรัชกาล⁴⁴

แม้ว่าการอาศัยเรือนแพจะลดลงในอัตราที่ค่อนข้างจะรวดเร็ว แต่ในส่วนของกรตั้งบ้านเรือนของผู้คนในช่วงรัชกาลที่ 5 ก็ยังมีอีกเป็นจำนวนมากที่ยังคงอยู่ริมฝั่งแม่น้ำลำคลอง ข้อมูลจากเอกสารชุด *สารบาณชีสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร* (ตารางที่ 3.1) แสดงให้เห็นว่าชาวกรุงเทพฯ ซึ่งนับรวมทั้งทางฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี โดยส่วนใหญ่แล้วยังใช้ชีวิตผูกพันอยู่กับแม่น้ำลำคลอง โดยอาศัยอยู่ใกล้คูคลองเป็นจำนวนถึง 14,905 ครอบครัว อาศัยริมแม่น้ำและหมู่บ้านซึ่งไม่ติดถนนจำนวน 9,461 ครอบครัว และอาศัยอยู่ริมถนนในกรุงเทพฯ 7,790 ครอบครัว

⁴¹เออร์เนสต์ ยัง, “มองสยาม,” แปลจาก *Peeps at Many Lands: Siam* โดยศุภรัตน์ ธาราศักดิ์, ใน *รวมเรื่องแปลและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2* (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2535), หน้า 315-316.

⁴²“พระราชบัญญัติธรรมเนียมคลอง มีอยู่ 10 ข้อ,” ใน หลวงรัตนัญญัติ, ผู้รวบรวม, *กฎหมายในรัชกาลที่ 5 เล่ม 1*, พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายจิตติ ดิงศัทย์ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 สิงหาคม 2540 (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2541), มาตรา 3-5, หน้า 13-17.

⁴³เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

⁴⁴ตัวอย่างเช่น หจข., ร. 5 ยธ. 1/4, กระทรวงโยธาธิการ ที่ 23/3009 หนังสือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ธวัช ลงวันที่ 27 สิงหาคม 115; หจข., ร. 5 ยธ. 1/6, รายงานราชการต่าง ๆ ในกระทรวงโยธาธิการ อ่านถวายในที่ประชุมเสนาบดีสภา วันที่ 22 พฤษภาคม 116.

ความสำคัญของแม่น้ำลำคลอง ในฐานะที่เป็นบริเวณตั้งบ้านเรือนของผู้คนสามารถพิจารณาได้จากการเอาใจใส่ดูแลรักษาความปลอดภัยของรัฐบาล ในช่วงปี พ.ศ. 2425 นั้นปรากฏหลักฐานว่ารัฐบาลได้จัดให้มีกองเรือลาดตระเวนตามท้องน้ำจำนวน 5 กอง ประจำอยู่ในเวลากลางคืนตลอดรุ่ง อีกทั้งยังมีประกาศให้ชาวบ้านริมฝั่งแม่น้ำและชาวแพจุดโคมไฟตามหน้าแพหน้าบ้านสำหรับป้องกันมิให้ผู้ร้ายกระทำการได้ถนัด⁴⁵ ประเด็นที่น่าสนใจคือว่า ในขณะที่จำนวนเรือนแพในกรุงเทพฯ ลดน้อยลง และการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของผู้คนก็มีแนวโน้มไปสู่สองฟากถนนอยู่ตลอดเวลา การให้ความสำคัญต่อการตรวจตราท้องน้ำกลับยังคงเพิ่มขึ้น ปรากฏการณ์นี้สะท้อนให้เห็นสภาพการขยายใหญ่ขึ้นของเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งยิ่งจะเต็มไปด้วยปัญหาและความวุ่นวายมากยิ่งขึ้นทุกขณะ

ตารางที่ 3.1

จำนวนบ้านเรือนในกรุงเทพฯ จากเอกสารชุดสารบาญชีฯ พ.ศ. 2426

เล่มที่: บริเวณการตั้งถิ่นฐาน	จำนวนบ้านเรือน
2: ถนนแลตรอก	7,790
3: บ้านหมู่แลลำน้ำ	9,461
4: คูแลคลองลำปะโดง	14,905
รวม	32,156

ที่มา: สารบาญชีส่วนที่ 2 คือรายการในจังหวัด ถนน แลตรอกสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร; สารบาญชีส่วนที่ 3 คือรายการในจังหวัด บ้านหมู่แลลำน้ำ สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บ้านปรีดเล, จ.ศ. 1245); สารบาญชีส่วนที่ 4 คือรายการในจังหวัด คูแลคลองลำปะโดง สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บ้านปรีดเล, จ.ศ. 1245).

พิจารณาจากรายละเอียดความเห็นในการจัดกองตระเวนในมณฑลกรุงเทพฯ พ.ศ. 2431⁴⁶ ยังจะเห็นได้ว่า รัฐบาลให้ความสำคัญกับการตรวจตราป้องกันภัยในท้องน้ำและผู้ที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำลำคลองอยู่ในระดับที่สูง ก่อนหน้าปี พ.ศ. ดังกล่าว การรักษาความปลอดภัยลำแม่น้ำจะมีเรือทูนเก้งของกองตระเวนจอดอยู่ริมฝั่งเป็นระยะ ๆ ห่างกันประมาณ 10 เส้น เรือแต่ละลำมีพลตระเวนประจำอยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ลำละ 1-3 คน มีเรือสำหรับปฏิบัติงานประจำอยู่ 1 ลำ ในยามกลางคืนก็จะเพิ่มเรือตระเวนหลายลำพายตรวจไปตามลำน้ำ โดยแต่ละลำจะมีพลตระเวนลำละ 8-12 คน ข้อเสนอในการจัดกองตระเวนใหม่ในปี พ.ศ. 2431 คือ ควรแทนที่เรือทูนเก้งด้วยที่พักริมน้ำ

⁴⁵“กองลาดตระเวนเรือ,” *จดหมายเหตุสยามไสมย*, วันพุธ เดือนสิบเอ็ด ขึ้น 6 ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก 1244 (พ.ศ. 2425).

⁴⁶หจข., ร. 5 น. 8.1/1, *เรื่องความเห็นที่จะจัดการกรมกองตระเวน* (ร.ศ. 107), หน้า 49-50.

ขนาดใหญ่ขึ้นอันสามารถให้พลตระเวนอยู่ประจำทั้งกลางวันกลางคืน ไม่น้อยกว่า 24 นาย วางจุดห่างกันชั่วเสียนกหวีดเป่าไต้ยี่น และให้พลตระเวนลงเรือลำละ 3-4 คนพายเลียบริมฝั่งไปตามจุดต่าง ๆ นั้น กับแบ่งส่วนหนึ่งไปประจำตามโรงบ่อนแพบ่อน ประจำโรงจิวโรงละคร และตลาดริมน้ำ รวมถึงประจำที่แม่น้ำลำคลองที่ผู้คนไปมาพลุกพล่าน ส่วนตอนดึกก็จะต้องเพิ่มคนประจำเรือตระเวนมากขึ้นเป็นลำละ 6-8 คน

ข้อเสนอเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า แม้นวโนรมย์ของผู้คนที่ดำรงชีวิตผูกพันเป็นหลักอยู่กับแม่น้ำลำคลองจะลดน้อยลง โดยเฉพาะในส่วนของผู้ที่อาศัยเรือนแพ แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นบนท้องน้ำกลับทวีสูงขึ้น ในที่นี้ยังขาดแคลนรายละเอียดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงถิ่นที่พำอาศัยของผู้ที่มีบ้านอยู่ริมฝั่งน้ำในช่วงที่การเพิ่มประชากรกรุงเทพฯ มักจะไปตั้งถิ่นฐานสองฟากถนน แต่อาจคาดหมายได้ว่าบ้านเรือนที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงมีอัตราคงตัว กับลดน้อยลง (โดยเฉพาะเมื่อล่วงเข้าสู่รัชกาลที่ 6 ซึ่งแม่น้ำลำคลองในเขตเมืองหลายสายถูกถมเพื่อทำถนน) มากกว่าที่จะเพิ่มขึ้น ส่วนการเพิ่มระดับการรักษาความปลอดภัยบนท้องน้ำ นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงสภาพผู้คนอีกไม่น้อยที่ดำรงชีวิตอยู่กับแม่น้ำลำคลอง ยังสะท้อนภาพความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตของผู้คนในแง่มุมทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ผ่านมาทางอัตราการก่ออาชญากรรมที่เพิ่มมากขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว

นวนโนรมย์ของการที่ผู้คนในกรุงเทพฯ จะหันเหวิถีการดำเนินชีวิตประจำวันของตนหันหน้าสู่ถนน แทนที่จะสู่น้ำลำคลองอย่างแต่เดิม เกิดขึ้นในเวลาเดียวกับที่เครือข่ายถนนหนทางในเมืองเริ่มมากขึ้นนับตั้งแต่ตอนกลางรัชกาลที่ 5 และตามด้วยการเพิ่มจำนวนบ้านเรือน บรรดาร้านค้า ธุรกิจบริการต่าง ๆ ฯลฯ การตัดถนนหลายสายในเมืองได้ใช้วิธีการตัดผ่านหน้าบ้านที่อยู่ริมน้ำ ทำให้บ้านเรือนเหล่านั้นหันมาใช้ถนนดำเนินกิจกรรมของเมืองได้ทันทีทันใด

ที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งก็คือ การลงทุนทางธุรกิจห้องแถวห้องเช่า โดยเฉพาะที่ดำเนินการโดยพระคลังข้างที่ ซึ่งทำให้บ้านเรือนในกรุงเทพฯ เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้โดยมีชาวจีนอพยพที่หลังไหลเข้ามายังกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก เป็นกลุ่มสำคัญที่เข้าพำอาศัยในห้องแถวเหล่านั้น ซึ่งอย่างน้อย ปรากฏการณ์นี้ก็เห็นได้ชัดเจนแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2426

พร้อมกันนั้น นับตั้งแต่ตอนกลางรัชกาลที่ 5 เช่นกัน ที่เริ่มมีการพระราชทานที่ดินให้แก่พระเจ้าลูกเธอทั้งหลายที่เจริญพระชันษาขึ้น รวมถึงบางพระองค์ที่เสด็จกลับจากการศึกษาต่อจากประเทศยุโรป ในบางกรณีทรงซื้อที่จากราชฎพระราชทานให้ทำวัง อาทิเช่น วังหลายวังในเขตแนวคลองผดุงกรุงเกษม โดยเฉพาะทางฝั่งเหนือ การสร้างวังตลอดรัชกาลมักจะอยู่นอกกำแพงเมืองทั้งสิ้น ซึ่งต่อมาวังเหล่านี้จะตั้งอยู่ท่ามกลางชุมชนที่ขยายใหญ่ขึ้น ที่ตั้งของพระราชวังและวังเป็นทั้งส่วนช่วยและชี้ให้เห็นถึงการเจริญเติบโตของกรุงเทพฯ โดยเฉพาะการขยายตัวของเมืองไปทางทิศ

เหนือ⁴⁷ แม้ว่าบริเวณดังกล่าวก็ยังไม่ใช่พื้นที่เจริญของเมือง โดยเฉพาะหากจะเปรียบเทียบกับความพลุกพล่านของผู้คน กิจกรรมต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจและสังคมแบบเมือง หรือความหนาแน่นของบ้านเรือน อันปรากฏอย่างโดดเด่นในแถบพื้นที่ด้านใต้และในเขตกำแพงเมือง แต่บรรดาถนนที่ตัดขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกในการเดินทางของผู้คนในวังเหล่านั้น ก็ทำหน้าที่รองรับการตั้งถิ่นฐานบนบกด้วยเช่นกัน

ในระหว่างที่มีการสร้างพระราชวังและวังอย่างมาก และในการจัดหาพื้นที่นั้นจำเป็นต้องจ่ายเงินชดเชยให้แก่เจ้าที่ดินเดิม มีอาจใช้วิธีการ “ไล่ที่สร้างวัง” ได้อีกแล้วนั้น รัชกาลที่ 5 ได้ทรงมีพระราชปรารภ อันสามารถแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในเรื่องการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในเมืองได้เป็นอย่างดี ดังว่า

...ทุกวันนี้ที่คนอยู่แถวการค้าขาย กำลังจะเริ่มกลับขึ้นมาตั้งบนบก ยังเป็นที่ยึดเหนี่ยวกัน เพราะที่ไม่พอแก่คนจะอยู่ที่ริมถนนก็มีราคาแพงขึ้นทุกวัน ผู้ที่มีทรัพย์สินซื้อที่ราคาแพงเสียแล้ว จะก่อสร้างอันใดขึ้นก็ต้องใช้ทุนมาก เหลือกำลังที่จะทำไปได้ ที่อยู่ในกรุงเทพฯ จึงเป็นการหายากอยู่ในเวลานี้⁴⁸

1.2.2 ขอบเขตและชุมชนเมือง

การพิจารณาถึงขอบเขตของความเป็นเมืองในที่นี้ อยู่ภายใต้การมองว่าแนวโน้มของความ เป็นเมืองสมัยใหม่ของกรุงเทพฯ นั้นขยายขยายการตั้งชุมชน ไปตามถนนหนทาง ซึ่งนับวันยิ่งจะ กลายเป็นศูนย์กลางในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ของเมือง ด้วยเหตุนี้ แม้ว่าลักษณะการตั้งบ้านเรือน และชุมชนในปี พ.ศ. 2426 จะยังคงอยู่ตามฝั่งแม่น้ำลำคลองเป็นจำนวนมาก อันเป็นภาพการตั้งชุมชนเมืองในแบบดั้งเดิม แต่เขตเมืองยุคใหม่ของกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2426 ซึ่งแสดงออกด้วยความหนาแน่นของผู้คน และกิจกรรมทางเศรษฐกิจการค้าและอาชีพที่หลากหลาย ถนนสายซึ่งมีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่นคือ ถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เพ็ญนคร สำเพ็ง และถนนรอบนคร (ตารางที่ 3.2) นั่นคือเขตชุมชนเมืองในปีดังกล่าว จะอยู่ภายในเขตกำแพงเมืองและพื้นที่ทางด้านใต้ของพระนคร เป็นสำคัญ

⁴⁷ม.ร.ว. แฉ่งน้อย สักคีศรี และคณะ, *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 148-155.

⁴⁸หจข., ร. 5 น. 9/44, กรมราชเลขาญการ ที่ 101/1061 พระบรมราชกระแสรัชกาลที่ 5 ถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ลงวันที่ 4 ธันวาคม 118.

ตารางที่ 3.2
แสดงจำนวนบ้านเรือนบนถนนสายสำคัญในเมือง พ.ศ. 2426

ถนน	จำนวนหลังคาเรือน
เจริญกรุง	1,286
รอบพระนคร ชั้นในกำแพง	498
สำเพ็ง	497
บำรุงเมือง	337
เฟื่องนคร	319
รอบพระนคร ชั้นนอกกำแพง	259

ที่มา: สารบัญชี่ส่วนที่ 2 คือรายภูรในจังหวัด ถนน แลตรอกสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร.

สำหรับพื้นที่ทางด้านเหนือของกรุงเทพฯ นั้นแม้ว่าจะมีการก่อสร้างหมู่พระราชวังดุสิต และถนนหลายสาย แต่นั่นก็เป็นกิจกรรมเพื่อเสริมสถานะของสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญเท่านั้น ชุมชนในละแวกนั้นยังเป็นชุมชนเล็ก ๆ สถาปัตยกรรมบ้านเรือนล้วนขนาดย่อม ๆ สิ่งก่อสร้างอื่น ๆ อันจะบอกถึงกิจกรรมที่หลากหลายขึ้นของเมืองแทบจะไม่มี แม้จะล่วงไปถึงช่วงประมาณปี พ.ศ. 2450 กาญจนาคพันธุ์ได้เล่าว่า ยามนั่งรถม้ากับญาติไปเที่ยวเขาดิน (สวนดุสิต) “...ทางไปจากถนนตะนาวไปตามถนนราชดำเนินสมัยนั้นคูมันเปลี่ยววังเวง เพราะจะหารถผ่านสักคันหรือคนเดินก็หายากแทบไม่มีเลย”⁴⁹ อันแสดงให้เห็นว่าพื้นที่จากในเขตกำแพงเมืองต่อไปยังพื้นที่ด้านเหนือของพระนครนั้นยังไม่มีผู้คนอาศัยอยู่มากนัก ส่วนพื้นที่ทางด้านตะวันออกก็ยังมีผู้คนอาศัยอยู่เบาบาง พื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็นสวนหมาก สวนผลไม้⁵⁰

ชุมชนเมืองทางด้านใต้นั้นเติบโตอย่างรวดเร็ว ความเป็นเมืองในพื้นที่แถบนี้เป็นผลประการสำคัญมาจากการเป็นที่พักอาศัยของชาวตะวันตก นับตั้งแต่สมัยทำสนธิสัญญาเบาริ่ง ซึ่งรัฐบาลไทยได้ทำข้อตกลงกับรัฐบาลประเทศตะวันตกเกี่ยวกับการเช่าที่ซื้อที่ของชาวตะวันตกที่ปรารถนาจะเข้ามาตั้งถิ่นฐานหรือประกอบกิจการในประเทศ มีการกำหนดเขตที่ชาวต่างชาติ

⁴⁹ กาญจนาคพันธุ์, กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี, 2545), หน้า 46.

⁵⁰ ตัวอย่างเช่น เมื่อครามีการจะตัดถนนจากสะพานประทุมวันถึงถนนวัวลำพองในปี พ.ศ. 2438 ตำรวจพบว่ามิเรือนโรงในละแวกนั้นอยู่เพียง 32 หลัง ล้วนเป็นเรือนขนาดเล็ก พื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นสวนสวนกล้วยสวนหมาก สวนผลไม้ต่าง ๆ, หจช., ร. 5 ขธ. 9/10, เรื่องรายภูรตำบลสระประทุมฯ ร้องว่ากรรมรถไฟพุนดินทางเดินเดิมเสีย และเรื่องจะทำถนนให้ใหม่ (21 สิงหาคม 114).

สามารถเช่าหรือซื้อที่ดิน⁵¹ หากแต่สิ่งที่เกิดขึ้นจริงก็คือ ชาวตะวันตกโดยส่วนใหญ่จะเลือกซื้อหรือเช่าบ้านเรือน ตึกแถว ห้างแถว อยู่ในบริเวณใกล้เขตพระนครมากกว่าบริเวณที่กำหนดให้ซื้อที่ดินได้ ชุมชนชาวตะวันตกจะอยู่ตั้งแต่ปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้ลงไป โดยมีศูนย์กลางชุมชนสำคัญในระยะแรกคือสถานกงสุลชาติต่าง ๆ เรียงรายไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา และมีย่านธุรกิจของชาวตะวันตกอยู่สองฟากถนนเจริญกรุง ตอนใต้สะพานพิทยเสถียรลงไปในแถบบางรัก รวมถึงในเขตถนนที่ตัดใหม่ในบริเวณนี้⁵²

แม้ว่าจำนวนชาวตะวันตกที่อาศัยอยู่สองฟากถนนสายสำคัญในปี พ.ศ. 2426 จะมีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับคนไทยและคนจีน การเพิ่มปริมาณการเข้ามาของชาวตะวันตกในช่วงเวลาหลังจากนั้น ซึ่งแม้จะเทียบไม่ได้กับการทะลักเข้ามาของคนจีนอพยพอีกเช่นกัน แต่อำนาจซื้อที่มีมาก ทำให้เกิดการพัฒนารูปแบบที่แถบนี้อย่างรวดเร็วและขนานใหญ่ ทั้งในกรณีของการตัดถนนทั้งโดยรัฐและเอกชน การสร้างบ้านเช่าห้องเช่า รวมถึงธุรกิจการค้าและบริการอื่น ๆ อีกมากมาย

ที่พักอาศัยของชาวตะวันตกนี้สามารถบ่งบอกถึงความเจริญของเมืองได้เป็นอย่างดี เพราะคนกลุ่มนี้จะพิจารณาเลือกถิ่นที่อยู่ทีละคอกสบาย คล่องตัวในการดำเนินธุรกิจหรือประกอบอาชีพด้วยเหตุนี้จึงจะพบว่า ยังมีชาวตะวันตกอีกจำนวนไม่น้อยที่อาศัยกระจายอยู่ตามภายในเขตกำแพงเมืองหรือย่านการค้า หากเพียงแต่ไม่ได้รวมกันอยู่และมีจำนวนมากจนสามารถเรียกได้ว่าเป็นชุมชนชาวตะวันตกอีกแห่ง จำนวนหนึ่งอาจเป็นพ่อค้าตั้งห้างค้าขายสินค้า บางส่วนซึ่งอาชีพไม่แน่ชัดก็ได้เช่าที่เช่าบ้านอาศัยอยู่ในเขตที่มีการสร้างบ้านเช่า เช่นฝรั่งกลุ่มหนึ่งซึ่งอาศัยในหมู่บ้านเช่าของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร บริเวณใกล้จุดเชื่อมต่อถนนพลับพลาไชยกับถนนบำรุงเมือง⁵³ ซึ่งบริเวณเหล่านี้ล้วนเป็นเขตเจริญของเมืองทั้งสิ้น

⁵¹หลักเกณฑ์ประการสำคัญคือ กำหนดเขตว่า ภายในพระนครและห่างกำแพงพระนครออกไป 200 เส้น (4 ไมล์) เข้ามา เขตนี้จะห้ามไม่ให้ขายให้แก่ชาวต่างชาติที่เข้ามาอาศัยไม่ถึง 10 ปี จะสามารถเพียงแค่อาศัยบ้านเรือนหรือเช่าได้เท่านั้น สำหรับเขตที่สามารถซื้อได้ ได้มีการกำหนดว่าต้องเป็นพื้นที่นอกเขตห่าง 200 เส้นนั้นออกไปในระยะเรือพายจะไปถึงได้ใน 24 ชั่วโมง, สำหรับเนื้อความของประกาศ รวมถึงเขตกำหนดที่ลงลึกในรายละเอียดดู “ประกาศว่าด้วยเขตที่ซึ่งฝรั่งจะเช่าหรือซื้อได้ (ณ วันพฤหัสบดี เดือน 7 ขึ้น 2 ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก),” และ “ประกาศว่าด้วยการประพุดต่อฝรั่งเศษ อังกฤษ และอเมริกัน ที่มาอยู่ในเมืองไทย (ณ วันพฤหัสบดี เดือน 7 แรม ค่ำ 1 ปีมะโรง อัฐศก),” ใน *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400* (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของกรุงสุทธาน, 2503), หน้า 200-218.

⁵²ดาวิตี ทักษะสุด, “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 57-58.

⁵³หจข., ร. 5 ขธ. 9/99, กรมพระคลังข้างที่ ที่ 63/878 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 21 กันยายน 125.

ยังมีชาวตะวันตกบางส่วนซึ่งเลือกที่จะพำนักอาศัยในเขตที่ผู้คนยังไม่พลุกพล่าน กรณีหนึ่งที่ น่าสนใจและสามารถแสดงให้เห็นแนวโน้มความเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเทพฯ ได้เป็นอย่างดี คือกลุ่มที่พำนักอยู่ในท้องที่แถบบางรัก ถนนวัวลำพอง และสระประทุม⁵⁴ ซึ่งในปี พ.ศ. 2443 นั้นยังไม่ถือว่าเป็นเขตเจริญของเมือง ชาวจีนจำนวนไม่น้อยที่ยังประกอบอาชีพสวนผักอยู่ริมถนนบริเวณดังกล่าว ชาวตะวันตกกลุ่มนี้เข้าซื้อหรือเรียนว่าสวนผักเหล่านั้นก่อให้เกิดกลิ่นเหม็น เนื่องจากชาวจีนมักจะนำอุจจาระหรือสิ่งเน่าเหม็นต่าง ๆ เป็นปุ๋ย ชาวยุโรปที่ตั้งบ้านเรือนในแถบนั้นหรือเดินทางผ่าน แทบจะทนกลิ่นเหล่านั้นไม่ได้ และกังวลใจว่า ปุ๋ยเหล่านั้นอาจจะเป็นสาเหตุให้เกิดโรคต่าง ๆ ตามมา รัฐบาลตอบรับกรรณิการ์ครั้งนี้เป็นอย่างดี ด้วยการออก กฎข้อบังคับด้วยเรื่อง ไร่หรือสวนผักที่ใช้ปุ๋ยบริหารในกรุงเทพฯ ร.ศ. 119 ห้ามไม่ให้ชาวสวนผักนำสิ่งโสโครกมาเป็นปุ๋ยใช้ในกรุงเทพฯ พร้อมทั้งมีแนวความคิดที่จะให้มีการย้ายสวนผักไปให้ไกลพระนคร

กรณีนี้ไม่ได้มีความหมายเพียงว่าบริเวณดังกล่าวจะเริ่มพัฒนากลายเป็นเมืองเท่านั้น แต่ยังสะท้อนให้เห็นกระบวนการขยายตัวของเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งค่อย ๆ รุกคืบเปลี่ยนพื้นที่ชานเมืองพร้อมทั้งเปลี่ยนอาชีพ เลี้ยงสัตว์ทำสวนผักสวนผลไม้ ซึ่งเป็นอาชีพหลักของชาวกรุงเทพฯ ทั้งในอดีตและยังคงมีอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าว ให้พื้นที่เมืองกรุงเทพฯ เป็นบ้านเรือน ย่านการค้า หรือไม่กี่ถิ่นพาณิชย์และอุตสาหกรรม

การพิจารณาถึงขอบเขตพื้นที่เมืองกรุงเทพฯ ที่ดีที่สุดกรณีหนึ่ง คือการดูจากการกำหนดเขตสุขาภิบาล ซึ่งจะเป็นการบ่งบอกถึงเขตพื้นที่ความเจริญ โดยกรมสุขาภิบาลเข้าไปจัดการระบบระบาย และควบคุมปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากการเจริญเติบโตของเมือง จะพบเขตสุขาภิบาลในครั้งแรกกำหนดไว้แต่เพียงบริเวณ “ตามแนวฝั่งตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ปากคลองบางลำภูลงไปเพียงปากคลองสะพานหัน เลี้ยวเข้าคลองไปตามแนวคลองฝั่งกำแพงพระนคร ตลอดไปจนออกปากคลองบางลำภูบน บรรจบแนวฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา”⁵⁵ ต่อมาจึงขยายออกไป “ตามแนวฝั่งตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ปากคลองผดุงตอนเหนือลงไปเพียงปากคลองผดุงตอนใต้ เลี้ยวเข้าคลองไปตามแนวคลองฝั่งข้างถนนกรุงเกษม ตลอดไปจนออกปากคลองผดุงตอนเหนือ บรรจบแนวฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาโดยรอบ”⁵⁶ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2466 ได้ขยายเขตสุขาภิบาลออกไปอีก คือ “ตามแนวฝั่งตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ปากคลองสามเสนลงไปถึงถนนสาทรฝั่งใต้ เลียบไปตามถนนสาทร ถนนวิฑูรย์ ตัดเส้นตรงไปคลองสามเสน เลียบไปตามคลองสามเสนฝั่งใต้จนออกปากคลอง บรรจบ

⁵⁴ หจข., ร. 5 น. 2/61. เรื่องข้อบังคับห้ามกลิ่นเหม็นที่เกิดจากปุ๋ยรดผัก (5 มีนาคม 118-25 กันยายน 119).

⁵⁵ “ประกาศจัดการสอาดในจังหวัดพระนคร,” ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 15 (วันที่ 22 พฤษภาคม 117), หน้า 82-86.

⁵⁶ “ประกาศขยายเขตสุขาภิบาล ลงวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2459,” ใน เสถียร ทยลักษณ์ และคนอื่น ๆ , ผู้รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 29 (พระนคร: สำนักพิมพ์เดลิแมส, 2477), หน้า 19-20.

แนวฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาโดยรอบ กับให้มีอาณาเขตต์ห่างจากถนนสาทรฝั่งใต้ ถนนวิฑู และเส้นตรงไปคลองสามเสนออกไปทางทิศใต้ อีก 15 เส้น”⁵⁷ (ดูแผนที่ที่ 2)

2. ที่อยู่อาศัยในเมือง

ประเด็นปัญหาที่จะพิจารณาต่อไปคือลักษณะบ้านเรือนของคนในกรุงเทพฯ หลังจากที่มีการเคลื่อนย้ายบ้านเรือนมายังบนบก ที่อยู่อาศัยนี้มีความแตกต่างกันชัดเจนระหว่างบ้านเรือนของคนรวยและคนจน ขณะเดียวกันก็เริ่มปรากฏแนวโน้มน้ำบ้านเรือนทั่วไปในกรุงเทพฯ ซึ่งมีลักษณะเป็นห้องแถวสำหรับผู้คนเช่าหรือครอบครัว ลักษณะบ้านเรือนเหล่านี้ล้วนมีอิทธิพลต่อการใช้ชีวิตของคน ขณะที่รัฐบาลก็เริ่มมีอิทธิพลสำคัญต่อการกำหนดลักษณะบ้านเรือนในเมืองด้วยเช่นกัน

2.1 อาคารบ้านเรือน

2.1.1 คุณลักษณะทั่วไป

ลักษณะทั่วไปของการพำนักอาศัยในเมืองกรุงเทพฯ สัมพันธ์โดยตรงกับการถือครองกรรมสิทธิ์ในที่ดิน กล่าวคือ รูปแบบการจัดสรรแบ่งปันที่ดินในแบบธรรมเนียมเดิมก่อนการออกโฉนดที่ดินนั้นถือว่าที่ดินทั่วทั้งพระราชอาณาจักรเป็นของพระมหากษัตริย์แต่เพียงผู้เดียว การแบ่งปันที่ดินจะใช้การพระราชทานเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้เมื่อก้าวมาถึงยุคการค้ากำไรจากที่ดิน พระคลังข้างที่ได้ใช้หลายวิธีการในการอ้างสิทธิ์ในที่ดิน⁵⁸ จนทำให้มีสถานะเป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่ที่สุดของประเทศ

⁵⁷“ประกาศขายเขตต์สุขาภิบาล ลงวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2466,” ใน เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ , ผู้รวบรวม, *ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 36* (พระนคร: สำนักพิมพ์เคลิเมนต์, 2478), หน้า 100-101.

⁵⁸อาทิเช่น อ้างสิทธิ์ในที่หลวงซึ่ง โอนกรรมสิทธิ์มาจากกระทรวงต่าง ๆ สิทธิในที่ดินวังเจ้านายซึ่งไม่ได้พระราชทานเป็นกรรมสิทธิ์ บ้านข้าราชการซึ่งตกเป็นที่หลวง ที่มรดกจากที่พระมหากษัตริย์เคยพระราชทาน ไป ที่นี้หลวงและที่จ่านำซึ่งยึดมาจากลูกหนี้ กรรมสิทธิ์ในที่ดินซึ่งได้จากการถือครองที่ดินสองฝั่งคลองขุดใหม่ เป็นต้น, อรรถิพย์ เทสสิริ, “การถือครองที่ดินในประเทศไทย พ.ศ. 2444-2475: ศึกษาเฉพาะกรณีมณฑลกรุงเทพฯ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า 10-18.

สำหรับการพระราชทานที่ดินนั้นก็ยังคงปรากฏถึงยุคค้ากำไรในที่ดิน แต่กระนั้นก็ยังทำให้การถือครองที่ดินกระจุกตัวอยู่เฉพาะกลุ่มชนชั้นนำในโครงสร้างศักดินาเดิม เนื่องจากโดยส่วนใหญ่แล้วจะมีการพระราชทานให้เฉพาะแต่พระบรมวงศานุวงศ์ และเจ้านาย ข้าราชการที่ใกล้ชิด ส่วนการที่จะพระราชทานที่ดินให้แก่ราษฎรนั้นมีน้อยมาก⁵⁹ ขณะเดียวกันการพระราชทานที่ดินให้แก่พระเจ้าลูกเธอทั้งหลายได้ใช้หาประโยชน์ได้ต่อไปนั้น โดยส่วนใหญ่มักจะเป็นที่ดินในเขตเจริญของเมืองที่การคมนาคมสะดวก หรือมีทำเลการค้าดีอยู่แล้ว ถึงเหล่านี้ทำให้ขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์หลายพระองค์ได้กลายเป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่รองจากพระคลังข้างที่

ผลที่ปรากฏในระดับนี้ก็คือว่า การถือครองที่ดินและสร้างบ้านเรือนในเขตเมืองนั้น ผู้ที่จะมีบ้านเดี่ยว มีบริเวณบ้าน ก็จะจำกัดอยู่เฉพาะในหมู่ชนชั้นนำทางสังคมเป็นสำคัญ ประการต่อมาคือ ที่ดินจำนวนมากที่ซึ่งมีผู้ถือครองไม่ก็รายถูกนำมาจัดการหาประโยชน์โดยการให้เช่า หรือ ไม่ก็สร้างเป็นห้องแถวตึกแถวให้เช่า ที่ดินจำนวนมากของพระคลังข้างที่ได้นำมาให้ราษฎรเช่า กำหนดให้ผู้เช่าต้องทำสัญญาเช่าทุกคน แม้แต่ที่ดินซึ่งเคยพระราชทานให้ราษฎรตั้งชุมชนก็ถูกสำรวจและบังคับให้ราษฎรทำสัญญาเช่า หากเกิดปัญหาผู้ไม่ยอมทำสัญญา ก็มักจะลงเอยด้วยการฟ้องจะขับไล่ออกจากที่⁶⁰ การหาประโยชน์ในลักษณะเดียวกันนี้ก็ได้รับการปฏิบัติในหมู่ชนชั้นนำที่ได้สืบทอดที่ดินมา และอาจจะรวมถึงบรรดาคนหอบคิที่สามารถซื้อหาที่ดินในเขตเมืองเข้ามาเป็นกรรมสิทธิ์ของตน ทั้งนี้ สำหรับผู้คนทั่วไปที่ได้ถือครองที่ดินในเขตเมือง ส่วนใหญ่ก็เลือกที่จะจัดสรรที่ดินของตนหากำไรด้วยการสร้างห้องแถวโรงแถวให้เช่าด้วยเช่นกัน เพียงแต่ว่ารายได้อาจจะน้อยกว่าผู้ถือครองที่ดินรายใหญ่ ด้วยเหตุนี้ชาวเมืองกรุงเทพฯ จำนวนไม่น้อยที่มีสถานะเป็นผู้เช่า ทั้งอาจจะเช่าที่ดินหรือเช่าบ้าน เช่าห้อง

จากคุณลักษณะการครอบครองที่ดินดังกล่าว ส่งผลให้คนเมืองอีกเป็นจำนวนมาก อันรวมถึงผู้ที่อพยพเข้ามายังกรุงเทพฯ ะลอกแล้วระลอกเล่า ซึ่งล้วนเป็นกลุ่มคนที่ขาดโอกาสในการครอบครองที่ดินต้องหันมาพำนักอยู่ในบ้านที่แบ่งเป็นห้อง ๆ มากกว่าที่จะเป็นบ้านเดี่ยว ภายในระยะเวลาไม่นานหลังเมืองกรุงเทพฯ หันเหมาสู่บ่อก บางท้องที่ในเขตเมืองมีบ้านเรือนอยู่อย่างแออัด มีตึกแถวห้องแถวจำนวนมากเกิดขึ้น ที่พักอาศัยแต่ละหลังถูกจัดสรรพื้นที่ให้ใช้ประโยชน์สูงสุด ทั้งจะโดยการให้ผู้เช่าต่อ หรือ ไม่ก็สำหรับการประกอบอาชีพนานาของเจ้าของบ้าน

ทั้งนี้หากลองพิจารณาดูบ้านเรือนในเขตสำเพ็งช่วงปลายรัชกาลที่ 5 อันได้ข้อมูลมาจากรายงานบ้านเรือนที่ถูกไฟไหม้ในปี พ.ศ. 2451 บริเวณตรอกสะพานโพ (ตารางที่ 3.3) เปรียบเทียบกับ

⁵⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 21-29.

⁶⁰เช่นตัวอย่างที่เกิดขึ้นกับชาวชุมชนบ้านทวาย แถบวัดยานนาวา ซึ่งท้ายที่สุดชาวบ้านโดยส่วนใหญ่เลือกจะทำสัญญาเช่า ส่วนกลุ่มคนที่ไม่ยอมมักจะเป็นคนในบังคับต่างประเทศ หรือคนไทยบางกลุ่มที่มีสมัครพรรคพวกเป็นคนในบังคับต่างประเทศนั่นเอง, หจข., ร. 5 ขศ. 9/48, ศาลาว่าการนครบาล ที่ 26/9221 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ ลงวันที่ 18 กันยายน 120.

ข้อมูลลักษณะบ้านเรือนในชุมชนหนึ่งในช่วงปี พ.ศ. 2442 ซึ่งอยู่ในท้องที่สวนกาแฟริมคลองเปรมประชากร ทางด้านเหนือของพระนคร ข้อมูลชุดหลังนี้มาจากการสำรวจบัญชีบ้านเรือนที่จะต้องรื้อถอน เมื่อรัฐบาลปรารถนาที่จะตัดถนนจากปลายถนนพยุหยาสน์วิเชียรไปบรรจบกับถนนดวงตะวันนอก (ตารางที่ 3.4) แม้ว่าช่วงเวลาที่ห่างกันถึงประมาณ 10 ปี แต่หากพิจารณาจากภาพรวมของการเติบโตของชุมชนทั้งสองพื้นที่นั้น ก็ยังคงคาดหมายได้ว่าทั้งสองข้อมูลจะสามารถนำมาใช้เปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างในลักษณะบ้านเรือนที่อยู่อาศัย ระหว่างเขตปลูกพาลานของเมืองกับเขตที่ยังถือว่าเป็นชานเมืองได้ บริเวณตรอกสะพานโพ้นั้นมีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่นมายาวนาน⁶¹ ขณะที่ถึงตอนปลายรัชกาลที่ 5 บริเวณด้านเหนือของพระนครก็ยังมีอาจถือว่าเป็นเขตเมืองที่เจริญได้ชัดเจน

ตารางที่ 3.3

บัญชีบ้านเรือนที่ถูกไฟไหม้ในปี พ.ศ. 2451 บริเวณตรอกสะพานโพ

ลักษณะบ้านเรือน	หลัง	ห้อง	ลักษณะบ้านเรือน	หลัง	ห้อง
1 เรือนฝากระแชงอ่อนมุงจาก	1	13	13 เรือนฝากระดานมุงจาก	1	3
2 โรงแถวมุงสังกะสีชั้นเดียว	1	5	14 โรงแถวฝาไม้มุงจาก	1	6
3 โรงฝาไม้มุงสังกะสี	1	2	15 โรงมุงสังกะสี	1	2
4 โรงฝาไม้มุงสังกะสี	1	3	16 โรงแถวมุงจาก	1	10
5 ดึกแถวสองชั้น	1	5	17 โรงแถวมุงจาก	1	4
6 ดึกแถวสองชั้น	1	5	18 ดึกแถว 2 ชั้น	1	4
7 โรงแถวฝาไม้มุงจาก ชั้นเดียว	1	6	19 โรงมุงจาก	9	27
8 โรงแถวมุงจากฝาขัดแตะ	1	10	20 ดึกแถว 2 ชั้น	1	17
9 โรงแถวมุงจากฝาขัดแตะ	1	13	21 เรือนฝาไม้มุงสังกะสี	1	3
10 เรือนฝากระดานมุงจาก	1	3	22 เรือนฝาไม้มุงจาก	1	3
11 เรือนฝากระดานมุงจาก	1	3	23 เรือนฝาไม้มุงจาก	1	3
12 เรือนฝากระดานมุงจาก	1	3			
			รวมที่อยู่อาศัยทั้งสิ้น 31 หลัง 153 ห้อง		

ที่มา: หจข., ร. 5 ยธ. 9/109, บัญชีดึก เรือน โรง ที่ต้องเพลิงไหม้ตำบลศาลเจ้าอาเนียบ ตรอกสะพานโพ ลงวันที่ 13 มกราคม 127.

⁶¹ในปี พ.ศ. 2426 มีผู้คนอาศัยอยู่ในตรอกสะพานโพเป็นจำนวนถึง 66 ครอบครัว ในจำนวนนี้พักอาศัยด้วยสถานะเป็นผู้เช่าโรง เช่าโรงแตะ และเช่าดึกอยู่จำนวน 30 ครอบครัว ขณะที่มีผู้อยู่ดึก อยู่โรงแตะ อยู่โรง อยู่เรือนฝาแตะ และอื่น ๆ จำนวน 36 ครอบครัว, สารบัญชี่ส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ถนน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์ดินฉับ จำกัด, 2541), หน้า 342-345.

ตารางที่ 3.4

บัญชีบ้านเรือนตำบลสวนกาแฟริมคลองเปรมประชากร ในปี พ.ศ. 2442

	ลักษณะบ้านเรือน	หลัง	ห้อง		สิ่งก่อสร้างอื่น ๆ	หลัง	ห้อง
1	เรือนเครื่องผูกฝากรูจาก	1	3	1	โรงกระบือเครื่องผูก	1	10
2	เรือนเครื่องผูกฝากรูจาก	1	3	2	โรงกระบือเครื่องผูก	1	3
3	โรงเครื่องผูกฝาขัดแตะ ไม้ไผ่	1	4	3	ครัวไฟขัดแตะ	1	2
4	โรงเครื่องผูกฝาขัดแตะเสาไม้ไผ่	1	2	4	โรงใส่ข้าวเครื่องผูก	1	2
5	โรงเครื่องผูกฝากรูจาก	1	2				
6	เรือนเครื่องผูกฝากรูจาก	1	2				
7	เรือนฝากรูจาก	1	2				
8	เรือนเครื่องผูกไม่มีฝา เสาไม้ไผ่	1	1				
9	โรงเครื่องผูกฝาขัดแตะ	1	3				
10	โรงเครื่องผูกไม่มีฝา	1	2				
11	โรงเครื่องผูกฝากรูจาก	1	2				
12	เรือนเครื่องผูกฝากระแซงอ่อน	1	3				
13	เรือนเครื่องผูกฝากรูจาก	1	2				
14	โรงเครื่องผูกฝาทางมะพร้าว	1	2				
		รวมที่อยู่อาศัย 14 หลัง 33 ห้อง					

ที่มา: หจข., ร. 5 ยช. 9/49, บัญชีเรือนโรงราษฎรตำบลสวนกาแฟ ริมคลองเปรมประชากร ที่จะต้องรื้อถอน ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ 118.

จากข้อมูลทั้ง 2 ตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่า บ้านเรือนในเขตเมืองมักก่อสร้างให้มีจำนวนหลายห้อง สำหรับหลังที่มีจำนวนห้องน้อย ก็ล้วนเป็นบ้านเรือนในลักษณะเก่า คือเป็นบ้าน ไม้ขนาดเล็ก มุงจาก หรือสังกะสี ในขณะที่พื้นที่ชานเมือง บ้านเรือนส่วนใหญ่จะมีจำนวนห้องโดยเฉลี่ย 2-3 ห้อง พร้อมกันนั้นก็ยังมีสิ่งปลูกสร้างอื่น ๆ คือ โรงกระบือ ครัวไฟ ชั่งข้าว อยู่ในละแวกเดียวกับบ้าน อันเป็นลักษณะทั่วไปของบ้านเรือนในเขตชานเมืองหรือชนบท

ในความเป็นจริงแล้วสภาพความเป็นอยู่อย่างแออัดยัดเยียดของบ้านเรือน โดยมีห้องแถว โรงแถว ตึกแถว เป็นที่เพิ่มจำนวนผู้คนนั้นสามารถพบเห็นได้ทั่วไปในหลายพื้นที่ โดยเฉพาะในแถบท้องที่สำเพ็ง หรือในเขตพระนคร และสองฟากถนนสายสำคัญ ๆ ทั้งหลาย ขณะที่ตึกแถวห้องแถวที่มีจำนวนมากว่าที่ยกตัวอย่างในตารางที่ 3.3 นั้นก็ยังมีอีกมาก สาเหตุที่ยกตัวอย่างชุมชนบริเวณตรอกสะพานโพธิ์เนื่องจาก กรณีนี้จะทำให้เห็นแนวโน้มบางอย่างของลักษณะบ้านเรือนทั่วไปในเมืองกรุงเทพฯ กล่าวคือ หากได้พิจารณาถึงลักษณะอาคารบ้านเรือน จะพบว่าอาคารบ้าน

เรือนในบริเวณนี้ยังมีการก่อสร้างแบบง่าย ๆ อีกจำนวนไม่น้อย คือมีบ้านฝาไม้ ฝากระดาน หรือมุงจาก ซึ่งลักษณะบ้านเรือนแบบนี้จะถูกรัฐบาลกำหนดไม่ให้สร้างอีกต่อไปในเวลาต่อมา

รัฐบาลมีบทบาทสูงยิ่งในการกำหนดลักษณะบ้านเรือนของผู้คนในเขตเมือง โดยเฉพาะนับตั้งแต่การเริ่มต้นอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา ปีดังกล่าวมีการจัดตั้งกรมสุขาภิบาล อันจะนำมาซึ่งการออกกฎหมายต่าง ๆ เพื่อจัดการแก้ไข บำรุงรักษาท้องที่ในเขตเมืองกรุงเทพฯ เป้าหมายที่กรมสุขาภิบาลจะจัดทำในขั้นต้น 4 ประการ ได้แก่ (1) การกำจัดเชื้อมูลฝอย (2) จัดการเกี่ยวกับการอุจจาระและปัสสาวะ (3) จัดการในเรื่องโรงเรือนและกระท่อมที่ไม่สะอาด และ (4) ป้องกันและห้ามสิ่งโสโครก⁶²

ในส่วนของของการจัดการบ้านเรือนนั้น ทางฝ่ายกรมสุขาภิบาลมีแนวคิดไกลถึงขนาดจะขจัดบ้านเรือนเล็ก ๆ โสโครก สร้างอย่างไม่มีพิธีพินันให้หมดไปจากเขตพระนคร พระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพฯ ร.ศ. 116 นั้นได้ให้อำนาจแก่กรมสุขาภิบาลที่จะดูแลและบังคับเหนือเจ้าของบ้านเรือนสถานที่ที่มีลักษณะไม่ถูกสุขลักษณะ ให้อำนาจในการสั่งรื้อถอนทั้งบ้านเรือนหรือโรงงาน โรงเลี้ยงสัตว์ ที่สร้างความรำคาญแก่ผู้คนและบ้านเมือง ให้ออกไปนอกเขตสุขาภิบาล⁶³ แต่อย่างไรก็ตาม ทางกรมสุขาภิบาลทราบดีว่าในทางปฏิบัติแล้วการที่จะจัดการรื้อถอนบ้านเรือนที่มีลักษณะอันไม่พึงประสงค์ให้หมดไปในทันทีนั้นคงเป็นไปได้ ในขั้นต้นจึงเพียงแต่ให้เจ้าพนักงานตรวจตราดูแล ไม่ให้มีการปลูกสร้างเรือน โรงคั่วจากขึ้นในเขตที่จัดการสุขาภิบาล⁶⁴ และอาจจะรวมถึงกรณีการสร้างโรงแหหรือแหงขึ้นแทนของเดิม โดยพิจารณาเป็นกรณี ๆ ไป⁶⁵

ด้วยเหตุนี้นับจากการก่อตั้งกรมสุขาภิบาลล่วงมาถึง 10 ปี จึงยังจะเห็นได้ว่าในบริเวณปากสะพานโพ เขตท้องที่สำเพ็งก็ยังคงมีบ้านเรือน โรงเรือนมุงจากอยู่อีกหลายหลัง (ตารางที่ 3.3) แต่การจัดระเบียบบ้านเรือนโดยรัฐก็ยังคงดำเนินอยู่ วิธีการที่รัฐบาลนำมาใช้ในการกำหนดบ้านเรือนที่พึงประสงค์ก็คือการกำหนดการสร้างบ้านใหม่เมื่อเกิดกรณีไฟไหม้ ปัญหาอีกคือภัยเป็นปัญหาใหญ่ประการหนึ่งของเมืองกรุงเทพฯ ในสมัยดังกล่าว บ้านเรือนทำด้วยไม้ มุงจากซึ่งอยู่ในเขตเมืองไม่เพียงแต่จะดู “ไม่เจริญหูเจริญตา” เท่านั้น หากแต่ยังเป็นเชื้อไฟอย่างดี ทำให้เกิดไฟไหม้ใหญ่หลาย

⁶² หจข., ร. 5 น. 5.1/2, *เรื่องวิธีการจัดการในกรมสุขาภิบาล* (21 พฤษภาคม-18 กุมภาพันธ์ 116).

⁶³ “พระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพฯ รัตน โกสินทร์ศก 116,” ใน เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ผู้รวบรวม, *ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 16* (พระนคร: สำนักพิมพ์เดลิแมส, 2475).

⁶⁴ หจข., ร. 5 น. 5.1/2, *เรื่องวิธีการจัดการในกรมสุขาภิบาล* (21 พฤษภาคม-18 กุมภาพันธ์ 116).

⁶⁵ ในบางกรณี รัฐบาลมีจุดประสงค์ชัดเจนที่จะให้การสร้างบ้านเรือนขึ้นใหม่นั้น เพื่อให้เกิดความสวยงามแก่เมือง ในกรณีนี้มักจะเป็นการตั้งเงื่อนไขกับการก่อสร้างในเขตพระนคร ตัวอย่างในคราที่มีการสร้างสะพานสมมตอมรรมาศ (ข้ามคลองโอง่าง ที่ถนนบำรุงเมือง) ซึ่งจำเป็นต้องรื้อโรงแหบางส่วน การสร้างขึ้นใหม่ถูกตั้งเงื่อนไขให้เป็นตึกแหงทั้งหมด อันจะยังให้เกิดความสวยงามต่อพื้นที่ เนื่องจากบริเวณนั้นล้วนถูกสร้างเป็นตึกแหงแล้วทั้งสิ้น, หจข., ร. 5 ยศ. 9/79, *เรื่องขยายถนนประดิษฐานราษฎร* (8 มีนาคม 120-8 มิถุนายน 121).

ครั้ง โดยเฉพาะที่เกิดขึ้นในท้องที่สำเพ็ง ด้วยเหตุนี้ เมื่อเกิดเพลิงไหม้ในท้องที่ชุมชนเมือง รัฐบาลจะออกประกาศห้ามมิให้ก่อสร้างบ้านเรือนในลักษณะดังกล่าวตามออกมาทันที โดยการจัดระเบียบการก่อสร้างบ้านเรือนในลักษณะนี้ได้ใช้กับชุมชนดังกล่าวเป็นที่แรก บางส่วนในเนื้อหาประกาศว่า

...ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดปลูกสร้างเข้าเรือนในแนวเขตหลักที่เจ้าพนักงานปักหมายไว้ ซึ่งได้กำหนดที่จะจัดสร้างถนนตามแนวหลักนี้ แลห้ามมิให้ปลูกสร้างเรือนโรง อันกำบังด้วยไม้ซัดตะ หรือด้วยแผง หรือด้วยใบไม้ ขึ้นในตำบลซึ่งเกิดเพลิงไหม้คราวนี้ต่อไป เว้นแต่จะได้รับอนุญาตจากเจ้าพนักงานกระทรวงนครบาลอนุญาตให้ปลูกเป็นครั้งเป็นคราว เช่น โรงพักทำงาน หรือโรงมีการเล่นต่าง ๆ ชั่วสมัยหนึ่งเท่านั้น⁶⁶

เช่นเดียวกับกรณีของบ้านเรือนและชุมชนในเขตเมืองกรุงเทพฯ รัฐบาลได้ขยายบทบาทเข้าไปกำหนดลักษณะต่าง ๆ ขององค์ประกอบบ้านด้วยเช่นกัน กฎข้อบังคับที่ออกโดยรัฐบาลมีส่วนในการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงบ้านเรือนของผู้คน โดยเฉพาะเมื่อมีการจัดตั้งกรมสุขาภิบาล และออกพระราชกำหนดสุขาภิบาล บังคับใช้ในเขตกรุงเทพฯ ในพ.ศ. 2440 ทั้งนี้ล้วนแฝงไว้ด้วยความใส่ใจในปัญหาทางด้านความสะอาดเรียบร้อย และปัญหาทางด้านสุขภาพอนามัย

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดกรณีหนึ่งคือ ปัญหาในเรื่องการขับถ่ายและชำระร่างกาย ซึ่งรัฐบาลในยุคเปลี่ยนประเทศไปสู่ความทันสมัยให้ความใส่ใจเป็นอย่างมาก⁶⁷ รัฐบาลจึงเริ่มกำหนดให้บ้านเรือน หรือตึกที่เจ้าพนักงานแพทย์ กับวิศวกรของกรมสุขาภิบาลเห็นว่าควรจัดทำส้วมขึ้น ต้องรีบดำเนินการจัดสร้างต่อเติมในเวลาที่กำหนด และสำหรับบ้านเรือนที่จัดสร้างขึ้นใหม่ทุกหลังภายหลังจากใช้พระราชกำหนดสุขาภิบาลนั้น ไม่ว่าจะเป็นที่อยู่ทั้งหลัง หรือมีที่อยู่แค่ส่วนหนึ่ง แล้วที่เหลือเป็นบริเวณทั่วไปของบ้านก็แล้วแต่...

ถ้ากรมสุขาภิบาล ไม่ได้อนุญาตให้ทำอย่างอื่นไว้แล้ว จะต้องมีที่ว่างระหว่างข้างหลังเรือนติดต่อกันเป็นบริเวณของตึกเรือนนั้น มีกำหนดดังต่อไปนี้คือ

ถ้าตึกเรือนสูงไม่มากกว่า 2 ชั้น ต้องมีที่ว่างหลังตึกเรือนไม่น้อยกว่า 2 วา ถ้าตึกเรือนสูงจากพื้นมากกว่า 2 ชั้น ต้องมีที่ว่างหลังตึกเรือนไม่น้อยกว่า 3 วา

ในที่ว่างที่กล่าวแล้วนี้ ไม่ห้ามมีการปลูกสร้างอย่างใด นอกจากเว็จ ที่อาบน้ำครำ และโรงฆ่า ซึ่งจะต้องทำไม่สูงกว่าระดับเพดานห้องพื้นชั้นล่างของตึกเรือนนั้น และที่ว่างนั้นต้องให้มีตลอดด้านของตึกเรือน (ไม่ต้องเสมอผนังตึกข้างล่างก็ได้)⁶⁸

⁶⁶ หจข., ร. 5 ยธ. 9/110, ประกาศตลณนในที่เพลิงไหม้ตำบลศาลเจ้าอาเนีย ท้องที่อำเภอสำเพ็ง ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 127.

⁶⁷ มนฤทัย ไชยวิเศษ, “ประวัติศาสตร์สังคม: ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย (พ.ศ. 2440-2540),” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542), หน้า 166-226.

⁶⁸ “พระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพฯ รัตนโกสินทร์ศก 116.”

บ้านเรือนที่รัฐบาลกำหนดแบบนั้น สะท้อนให้เห็นความใส่ใจต่อปัญหาทางด้านสุขภาพอนามัยและการสาธารณสุข ซึ่งเป็นแรงผลักดันสำคัญหนึ่งในการจัดตั้งกรมสุขาภิบาล⁶⁹ บ้านเรือนที่สร้างขึ้นใหม่หลังปี พ.ศ. 2440 ถูกกำหนดให้แบ่งแยกพื้นที่บ้านออกเป็นที่พักอาศัย หรือประกอบอาชีพการงานใด ๆ ก็ตามแต่ ส่วนพื้นที่หลังบ้านไว้สำหรับเป็นห้องน้ำ ห้องอาบน้ำ ห้องครัว (และเป็นโรงฆ่าในกรณีเลี้ยงฆ่า) ต่างหากแยกออกจากกัน

เมืองกรุงเทพฯ ที่เจริญขึ้นทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการบริโภค ทำให้บางปัญหา เช่นปัญหาอาชญากรรมซึ่งแต่ก่อน ไม่ใช่ปัญหาใหญ่ที่เกิดขึ้นบ่อยในสังคม ได้กลายมาเป็นประเด็นสำคัญหนึ่งที่ทำให้ลักษณะบ้านเรือนของชาวเมืองกรุงเทพฯ ช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มเปลี่ยนแปลงไป ความเห็นในการจัดการกรมกองตระเวน ร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431) แสดงให้เห็นสภาพสังคมและบางลักษณะของบ้านเรือนในช่วงเวลาดังกล่าวได้เป็นอย่างดี

...ที่บ้านเรือนริมถนนในทุกวันนี้ บางแห่งเจ้าของบ้านเจ้าของที่ทิ้งละเลยไว้ ไม่ทำรั้วประตูบ้านให้แน่นหนา เมื่อเกิดโจรผู้ร้ายวิ่งราวอาทำร้ายคนในถนนด้วยประการใด ๆ คนตระเวรไล่ไปก็หลบหนีเข้าบ้านเข้ากรอกกริมทาง ซึ่งไม่มีที่กีดกันนั้นเสีย จับตัวได้โดยยาก จึงเป็นช่องให้คนมีน้ำใจอันชั่วร้ายกล้าหาญกระทำร้ายอยู่เสมอ

การต่อไปข้างหน้า ควรจะมีประกาศให้เจ้าของที่เจ้าของบ้าน ทำรั้วประตูบ้านให้มั่นคง ประตูบ้านนั้นให้ปิดอยู่เสมอ⁷⁰

บ้านในกรุงเทพฯ จึงเริ่มต้องมีรั้ว ทั้งเพื่อสนองความต้องการของรัฐ และป้องกันผู้ร้ายเข้าบ้านของตัวเองด้วยเช่นกัน การมีรั้วของบ้านในเมือง และรวมถึงการที่บ้านเรือนอีกเป็นจำนวนมากในเมืองกรุงเทพฯ มีลักษณะเป็นห้องแถวติด ๆ กัน ไปนั้น คือการเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนประการหนึ่งของลักษณะบ้านเรือนและชุมชนเมืองกรุงเทพฯ อันสะท้อนให้เห็นการเริ่มเลือนหายไปของการตั้งบ้านเรือนและชุมชนแบบดั้งเดิม ที่มีลักษณะเป็น “หมู่บ้าน” ที่ผู้คนสามารถเดินทะลุผ่านไปตามอาณาเขตของบ้านต่าง ๆ ได้อย่างสะดวก

⁶⁹มนฤทัย ไชยวิเศษ, “ประวัติศาสตร์สังคม: ส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย (พ.ศ. 2440-2540),” หน้า 167-170; วรรณารัต แก้วศิริ, “โรคระบาดในชุมชนภาคกลางของไทย พ.ศ. 2440-2475: การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535), หน้า 52-57.

⁷⁰หจข., ร. 5 น. 8.1/1, เรื่องความเห็นที่จะจัดการกรมกองตระเวน (ร.ศ. 107), หน้า 47-48.

2.1.2 บ้านเดี่ยวของผู้มีอันจะกิน

สิ่งที่ได้กล่าวผ่านมาแล้วว่าลักษณะที่อยู่อาศัยในเมืองกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 5 นั้นสัมพันธ์อย่างมากกับการถือครองที่ดิน ในที่นี้ควรเริ่มต้นด้วยการพิจารณาการถือครองที่ดินของเอกชนในเขตเมืองกรุงเทพฯ เพื่อให้เห็นแนวโน้มบ้านเรือนบางลักษณะในเขตเมือง

ตารางที่ 3.5: ขนาดที่ดินบ้านเรือนเอกชนในเขตเมืองกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 5 (1)

บริเวณ	ขนาดที่ดิน		
	ต่ำสุด	สูงสุด	โดยเฉลี่ย
ในเขตคลองคูเมืองชั้นในถึงเขตคลองรอบกรุง	22 ตารางวา	7 ไร่ 257 ตารางวา	1 ไร่ 50 ตารางวา
คลองรอบกรุงถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษม	32 ตารางวา	10 ไร่	1 ไร่ 187 ตารางวา
ถนนเจริญกรุง สี่พระยา บางรัก สีลม สาทร	100 ตารางวา	27 ไร่ 240 ตารางวา	1 ไร่ 283 ตารางวา
รอบนอกคลองผดุงกรุงเกษม ทางด้านตะวันออกและด้านเหนือ	92 ตารางวา	27 ไร่	1 ไร่ 17 ตารางวา
ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี	272 ตารางวา	7.5 ไร่	2 ไร่ 129 ตารางวา

ที่มา: ผุสดี ทิพทัส, บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 2: รัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), หน้า 130-164.

หมายเหตุ: ข้อมูลนี้มาจากการสำรวจเอกสาร อาคารจริง แผนที่ ภาพถ่าย ฯลฯ เป็นการสำรวจอย่างกว้างขวาง แต่ยังมีอาจถือได้ว่าเป็นจำนวนที่ดินเอกชนทั้งหมดในแต่ละเขตดังกล่าว ผู้สำรวจ (ผุสดี ทิพทัส) ประรณนาให้ข้อมูลเหล่านี้แสดงให้เห็นแนวโน้มขนาดที่ดินที่ถือครองโดยเอกชนในสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วยเหตุนี้ ในบางกรณีจึงไม่ได้รวมเอาที่ดินบางหลังซึ่งมีเนื้อที่ดินมากเป็นพิเศษ อันจะทำให้ค่าเฉลี่ยเบี่ยงเบนไปในทางสูงเกินความเป็นจริง

ตารางที่ 3.6: ขนาดที่ดินบ้านเรือนเอกชนในเขตเมืองกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 5 (2)

ขนาดที่ดิน	จำนวน (หลัง)	ร้อยละ
22-200 ตารางวา	48	31.79
200 ตารางวา-1 ไร่	20	13.25
1-1.5 ไร่	26	17.22
1.5-2 ไร่	32	21.19
2-4 ไร่	10	6.62
4-5 ไร่	7	4.63
5-7.5 ไร่	4	2.65
เกิน 7.5 ไร่	4	2.65
	151	100

ที่มา: ผุสดี ทิพทัส, บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 2: รัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), หน้า 165.

หมายเหตุ: ข้อมูลจากการสำรวจชุดเดียวกับ ตารางที่ 3.5

ข้อมูลจากการสำรวจของสุสติ ทิพทัส (ตารางที่ 3.5 และ 3.6) แสดงให้เห็นว่ามีเอกชนจำนวนมากไม่น้อยที่ถือครองที่ดิน หรือไม่มีบ้านอยู่ในเขตเจริญของเมืองกรุงเทพฯ ที่ดินเหล่านี้จำนวนมากเป็นที่ดินผืนใหญ่ ผู้ครอบครองจำกัดอยู่เฉพาะเจ้านาย ข้าราชการชั้นสูง ชาวตะวันตก และคหบดีทั้งสิ้น ข้อมูลดังกล่าวไม่ได้ให้รายละเอียดลงไปในที่ดินครบทุกแปลงว่ามีการก่อสร้างบ้านเรือนไปในลักษณะใด มีแนวโน้มว่าบางผืน เจ้าของที่ได้สร้างตึกแถวเพื่อหาประโยชน์จากค่าเช่า ซึ่งมักจะเป็นที่ดินที่อยู่ในท้องที่พลุกพล่านอย่างในเขตกำแพงเมือง สำหรับที่มีการสร้างบ้านเรือนในที่ดินเหล่านั้น จะปรากฏเด่นชัดในบริเวณเขตเมืองที่อยู่ไกลออกไป อย่างเช่น บริเวณด้านใต้ของพระนครซึ่งเป็นแหล่งพำนักของชาวตะวันตก หรือไม่มีในเขตนอกคลองผดุงกรุงเกษมไปทางด้านตะวันออกและด้านเหนือ ที่ดินในเขตเมืองเหล่านี้เองที่จะปรากฏบ้านเดี่ยว ซึ่งจำกัดเจ้าของอยู่เฉพาะกลุ่มชนชั้นนำทางสังคมและเศรษฐกิจ เป็นบ้านหลังใหญ่ มีรั้วและบริเวณบ้าน สร้างขึ้นโดยได้รับอิทธิพลจากตะวันตก

บ้านเรือนเหล่านี้ไม่ได้ใหญ่โตงดงามอย่างบรรดาวังทั้งหลาย มีขนาดย่อมลงมา แต่ก็ยังถือว่าใหญ่โตกว้างขวางกว่าบ้านเรือนของชาวเมืองทั่วไป เจ้าของที่อยู่อาศัยในลักษณะนี้มักจะเป็นบรรดาเจ้านาย ข้าราชการชั้นสูง ชาวตะวันตก เป็นสำคัญ

โดยส่วนใหญ่มักเป็นตึก 2 ชั้น ก่ออิฐถือปูน หรือไม้ชั้นล่างก่ออิฐ ชั้นบนเป็นไม้ รูปลักษณะและองค์ประกอบของบ้านมักจะจำลองของบ้านเรือนแบบตะวันตก หรือไม่นำมาผสมผสานกับแบบของไทย จากการสำรวจของสุสติ ทิพทัส⁷¹ พบว่าบ้านของคนกลุ่มนี้จะมีลักษณะการวางผังและประโยชน์ใช้สอยเด่น ๆ คือ เป็นบ้านที่มีบริเวณบ้านกว้างขวาง ตัวอาคารใหญ่มักวางเยื้องค่อนไปทางด้านหลังของที่ดิน หากมีเรือนบัวไพรบริวาร หรือเรือนครัวก็จะปลูกเป็นแถวยาวต่างหากจากตัวบ้าน และส่วนใหญ่จะอยู่ด้านหลัง ด้านหน้าบ้านมักจะทำเป็นสนาม มีถนนเข้าไปถึง मुखหน้าอาคาร สำหรับขึ้นรถลงรถม้าหรือรถยนต์ตรงบันไดใหญ่หน้าอาคาร การตกแต่งบริเวณมักปลูกต้นไม้ใหญ่อย่างเป็นระเบียบ เรียงรายไปตามแนวถนนหรือริมรั้ว สำหรับการจัดเนื้อที่ใช้สอย ในตัวบ้านจะแบ่งเป็นหลายห้อง ชั้นล่างมักมีห้องโถงใหญ่อยู่กลางบ้าน มีห้องรับแขก ห้องรับประทานอาหาร บางบ้านอาจจะมีห้องสมุด ห้องนั่งเล่น ห้องกาแฟ หรือห้องสูบบุหรี่ ส่วนชั้นบนจะมีห้องพักผ่อน ห้องทำงาน ห้องพระ และห้องนอนหลายห้อง สำหรับห้องน้ำห้องส้วมห้องครัวมักจะแยกจากตัวอาคารใหญ่ บ้านในลักษณะดังนี้ยังคงปรากฏสืบเนื่องมาถึงการสร้างบ้านใหม่โดยผู้มีฐานะดีในสมัยรัชกาลที่ 6⁷²

⁷¹สุสติ ทิพทัส, บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 2: รัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453), หน้า 224-233.

⁷²สุสติ ทิพทัส, บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 3: รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546).

บ้านเรือนประเภทนี้มีความหมายมากกว่าการเป็นที่อยู่อาศัย แต่เป็นดั่งเครื่องบ่งบอกสถานะและความโก้หรูทันสมัยของเจ้าของ ผู้ที่ริเริ่มปลูกสร้างหรือตกแต่งบ้านกลุ่มนี้มักจะได้แรงบันดาลใจจากการไปเห็นตัวอย่างในต่างประเทศ โดยเฉพาะจากยุโรปและอเมริกา นำมาสร้างในเมืองไทย แล้วหลังจากนั้นคนอื่น ๆ ที่มีฐานะระดับเดียวกันก็ถ่ายแบบสร้างตาม⁷³

แม้หลายต่อหลายครั้งที่ผู้อาศัยรู้ว่าบ้านเรือนแบบตะวันตกนั้นไม่ใคร่จะเหมาะสมกับเมืองไทย โดยเฉพาะปัญหาอากาศร้อนในบ้านที่สร้างด้วยคอนกรีต “แต่เพราะเป็นแฟชั่นจึงทำกัน” ผู้มีอันจะกินได้เลียนแบบสร้างบ้านเรือนแบบใหม่กันอย่างกว้างขวางในช่วงรัชกาลที่ 5-6 หลายคนปรารถนาอย่างยิ่งที่จะมีบ้านแบบใหม่ สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กล่าวถึงบรรยากาศการเปลี่ยนแปลงสภาพบ้านเรือนในช่วงเวลานั้นว่า “ใครมีเรือนเก่าอยู่ก็รีบรื้อไปเสียโดยราคาขอมเยาว่า ซึ่งเราอาจจะซื้อหรือรับเลหลังมาด้วยราคาถูก ๆ ได้”⁷⁴

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้บรรยายประสบการณ์ส่วนพระองค์ในการสร้างบ้าน ซึ่งมีกระบวนการที่ไม่แตกต่างกับการสร้างบ้านสมัยใหม่ของบรรดาผู้มีอันจะกินทั้งหลายทั่วไปสักเท่าใด อันสามารถแสดงให้เห็นรสนิยมของชาวเมืองส่วนหนึ่งต่อที่พักอาศัยของตนได้เป็นอย่างดีดังนี้

ขั้นที่ 1 ไปเห็นเรือนของใคร ชอบใจก็กำหนดไว้ในใจ

ขั้นที่ 2 หากกระดาดดินสอกับไม้บรรทัดมา แล้วลองเขียนร่างแผนผังห้องต่าง ๆ มีเขียนแล้ว นึกแน่ใจว่าจะเป็นเรือนอยู่สบายอย่างที่สุด เอาไปให้ช่างเขาทำแบบตามร่างนั้น ส่วนแบบเรือนข้างภายนอก ช่างเขาเอารูปภาพตึกต่าง ๆ ในเมืองฝรั่งมาให้ดู ชอบอย่างไหนก็ชี้ว่าจะเอาอย่างนั้น ต่อบนนั้นก็อยู่ในมือช่างจนทำแล้วเสร็จ

ขั้นที่ 3 เมื่อขึ้นอยู่เรือนแล้วค่อยรู้ไป ว่าความคิดที่เขียนแผนผังแต่เดิมผิดอยู่อย่างนั้น ๆ เช่นตำหนักที่บ้านเก่าของหม่อมฉัน ห้องชั้นชั้นบนเคยใช้เป็นห้องนอนหมดทุกห้อง ลงที่สุดมานอนห้องที่กะไว้แต่เดิมว่าจะใช้เป็นห้องสมุด ด้วยสบายกว่าห้องอื่น⁷⁵

ไม่เฉพาะแต่แบบและการสร้างบ้านเท่านั้นที่จะบ่งบอกถึงความทันสมัย มีรสนิยม เครื่องประดับ เฟอร์นิเจอร์ ก็ถูกนำมาเสริมแต่งในบ้านเหล่านี้ มีการใช้เครื่องเรือนตามแบบจีนและตะวันตก เริ่มนิยมการใช้โต๊ะ เก้าอี้ในการรับแขกและรับประทานอาหาร มีการใช้เตียงนอน ใช้ตู้เก็บของเป็นตัวกั้นระหว่างห้อง และตู้เดี่ยว ๆ ใส่ของตั้งโชว์ เช่น ตู้เกี๋ยงมีลวดลายไม้ฉลุตกแต่ง เครื่อง

⁷³จดหมายสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 29 ตุลาคม 2483, ใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *สาส์นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ*, 20 (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2505), หน้า 23.

⁷⁴จดหมายสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน 2483, ใน, *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 52.

⁷⁵จดหมายสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 12 พฤศจิกายน 2483, ใน, *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 61.

เรือนมักเป็นไม้ เช่น ไม้สัก ไม้ชิงชัน และมีมุขหรือหินอ่อนประกอบเป็นบางส่วน นอกจากนั้นยังมี ม่านและโคมไฟห้อย ไฟระย้า กระจกเงาบานใหญ่ติดผนัง และอาจจะมีรูปปั้นตุ๊กตาหินอ่อนประดับ ทั่วทั้งภายในและภายนอกอาคาร กระจกเงาลายคราม ไม้ฉัด ซึ่งบรรดาของตกแต่งเหล่านี้มักสั่งมาจากจีน และยุโรป⁷⁶

ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2440 “อ้ายพิน” โจรรายหนึ่ง ได้แอบเข้าไปขโมยของในบ้านของ หม่อมสุภาพ ซึ่งเป็นเรือนหลังหนึ่งในวังของกรมหมื่นนครสวรรค์ หลังจากกระทำการได้ไม่นาน อ้ายพินถูกทางราชการจับตัวได้ คำสารภาพของอ้ายพิน⁷⁷ ซึ่งบอกเล่าการขึ้นขโมยของครั้งนั้น ได้ บรรยายให้เห็นสภาพบ้านเรือนและสิ่งของเครื่องใช้ของผู้มีอันจะกินในช่วง พ.ศ. ดังกล่าวได้เป็น อย่างดี กล่าวคือบ้านหลังนั้น:

- เป็นเรือนที่มีทำนุบำรุงบ้าน รวมถึงมีเครื่องสูบน้ำแบบสมัยใหม่อยู่บริเวณท่า
- เรือนมีหลายห้อง ยามกลางคืน ห้องกลางกับห้องทางใต้จุดไฟฟ้าสว่าง
- ในห้องนอนห้องหนึ่ง มีมุ้งประทุน ผ้าสบงจีวร เครื่องเงิน เครื่องทองเหลืองไว้ใช้สอย
- ในห้องนอนห้องกลาง พื้นห้องปูพรม แต่ไม่ได้ปูเต็มห้อง มีเตียงไม้หนึ่งเตียง มีมุ้งผ้า โปรงสีขาวอ่อน บนเตียงมีผู้หญิงซึ่งเป็นเจ้านายนอนอยู่ ผู้หญิงอีกคนนอนด้านหน้าเตียง และอีกคนนอกทางปลายเท้า ทั้ง 3 คนนี้นอนร่วมมุ้งเดียวกัน
- ตะรุ่มเงินใส่ผ้าห่มตั้งอยู่มุมหัวเตียง ตรงจุดนั้นมีโต๊ะเครื่องแป้ง มีหีบเหล็กอยู่ใต้เตียง ตรงมุมศีรษะ มีโต๊ะนาก 2 โต๊ะอยู่ใต้เตียง หีบหมากเงินคานากตั้งอยู่ข้างศีรษะคนนอน หน้าเตียง
- นาฬิกาพกเรือนทองวางอยู่ในอัปกำมะหยี่สีเขียว อัปนี้วางอยู่ข้างศีรษะด้านซ้าย
- ในหีบกำปิ่นเหล็กนั้นใส่เหรียญเงิน ทองรูปพรรณประดับเพชรพลอย อาทิ จี้เพชร กำไลทองฝังเพชร เข็มกลัดฝังเพชร ต่างหู แหวนเพชร แหวนมรกต ปิ่นทองคำ ฯลฯ รวมทั้งสิ้นประมาณ 20 กว่ารายการ

ดังจะเห็นได้ว่าบ้านหลังดังกล่าวนี้ยังมีลักษณะเป็นบ้านเรือนที่มีสิ่งของเครื่องใช้ ในแบบบ้านเรือน ของผู้มีอันจะกินแบบไทยดั้งเดิมอยู่มาก ช่วงเวลาดังกล่าวนี้อิทธิพลของการสร้างเสริมวัตถุสิ่งของ เครื่องใช้แบบตะวันตกยังไม่เข้ามาอิทธิพลมากนัก ซึ่งแตกต่างกันอย่างมากกับการจัดการบ้านเรือน ในเวลาต่อมาของกษัตริย์ ซึ่งได้บรรยายลักษณะและเครื่องประดับตกแต่งภายในบ้านซึ่งจะ สร้างขึ้นใหม่ของตนประมาณปี พ.ศ. 2473 ว่า

...ข้าพเจ้าเป็นผู้ออกแบบแปลนเองทั้งหมด เป็นเรือน ไม้สักใหญ่ทั้งหลัง ให้เป็นเรือน สมัยใหม่ที่สุด พร้อมเครื่องสุขภัณฑ์ทุกอย่าง มีห้องใหญ่น้อยหลายห้อง ทั้งชั้นล่างชั้น บน พื้นและบันไดกับบางส่วนของทำ ประดับประดาขัดมันลงชะเง้อกลิ้งสีอ่อน ๆ หลายสี

⁷⁶ ศุติ ทิพทัส, *บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 2: รัชกาลที่ 4-5 (พ.ศ. 2394-2453)*, หน้า 231-232.

⁷⁷ หจข., ร. 5 น. 8.1/133, ต้นคำให้การอ้ายพินเรื่องลักทรัพย์ และการบำณูชี้ย้ายคำให้การ 6 ฉบับ ลงวันที่ 24

หมดทั้งหลัง... เครื่องเฟอร์นิเจอร์ ทรัพย์สินเข้าซื้อของฝรั่งอย่างดีทุกห้อง (คือฝรั่งที่เขา
จะกลับเมืองนอกเขาขาย ล้วนแต่ของดี ๆ ราคาแพง ๆ ทั้งนั้น)⁷⁸

นับตั้งแต่ตอนปลายรัชกาลที่ 5 ถึงช่วงรัชกาลที่ 6 เริ่มปรากฏบ้านไม้อีกลักษณะหนึ่ง ซึ่งไม่
ใช่บ้านไม้ในลักษณะแบบเรือนไทยแต่เดิม แต่จะปรุงแต่งโดยมีอิทธิพลตะวันตกเข้ามาผสมผสาน
โดยส่วนใหญ่มักเป็นบ้านไม้ 2 ชั้น มีทั้งชนิดใต้ถุน โถง และใช้พื้นที่เต็มทั้ง 2 ชั้น มีบริเวณบ้านไม้
กว้างขวางมากนัก ผู้สร้างบ้านในลักษณะนี้มีทั้งบุคคลทั่วไป ซึ่งอาจจะมีฐานะอยู่พอสมควร ที่สำคัญ
คือในบางกรณีเป็นการสร้างไว้สำหรับเป็นที่พักผ่อนชานเมือง อย่างเช่นบ้านพระยาภักดีนรเศรษฐ
(เลิศ เศรษฐบุตร) ที่ปาร์คนายเลิศ ถนนวิฑู และบ้านอัปคุตราฮิม ตรงข้ามสวนลุมพินี เป็นต้น⁷⁹

2.1.3 บ้านเรือนราษฎรสามัญ

บ้านเรือนของราษฎรสามัญในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นยังปรากฏในหลายประเภทลักษณะ ทั้งที่
เป็นแบบเรือนไทย เรือนเครื่องผูก เรือนเครื่องสับ เรือนฝากระดาน และเป็นห้องแถวตึกแถว⁸⁰

พิจารณาลักษณะบ้านเรือนในกรุงเทพฯ โดยรวม ณ ปี พ.ศ. 2426 นั้น บ้านเรือนแบบเรือน
ไทย รวมถึงเรือนที่สร้างง่าย ๆ ราคาถูก อย่างเรือนฝาจาก เรือนเครื่องผูก นั้นมักจะปรากฏอยู่ในเขต
ริมฝั่งแม่น้ำลำคลอง ขณะที่บ้านตึก ตึกแถว ห้องแถว จะตั้งอยู่ในเขตริมถนนมากกว่าบริเวณใด ๆ⁸¹
อย่างไรก็ตาม บริเวณ 2 ฟากถนนในเขตเมืองกรุงเทพฯ ก็ยังคงมีบ้านเรือนในหลายลักษณะตั้งอยู่
ปะปนกันไป (ตารางที่ 3.7) และยิ่งหากพิจารณาในรายละเอียดจะพบว่าบ้านเรือนในเขตการค้าและ
ผู้คนพลุกพล่าน จะมีลักษณะบ้านเรือนและความเป็นอยู่ของผู้คนแตกต่างกันไปกับเขตเมืองที่ยัง ไม่
พลุกพล่านมากนักพอสมควร

⁷⁸ กาญจนาคพันธุ์, กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้, หน้า 32.

⁷⁹ ผุสดี ทิพทัส, บ้านในกรุงรัตนโกสินทร์ 3: รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468), หน้า 42-55, 122.

⁸⁰ สำหรับการตีราคาและมาตรฐานของบ้านเรือนแต่ละประเภท เรียงจากต่ำไปสูงได้แก่ (1) โรงเครื่องผูก
(2) โรงเครื่องสับ (3) เรือนฝากระแซงอ่อนหรือฝาสำรวจเครื่องผูก (4) เรือนฝากระแซงอ่อนหรือฝาสำรวจเครื่อง
สับ (5) เรือนฝากระดาน (6) เรือนตึกขัดตะเกือปูน (7) เรือนตึกก่ออิฐ, หจช., ร. 5 ข. 9/8, ร่างพระราชบัญญัติ
สำหรับกระทรวงโยธาธิการ โดยสมเด็จพระบรมราชชนก กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ 5 ตุลาคม 110.

⁸¹ สารบัญชีสวนที่ 2 คือราษฎร ในจังหวัด ถนน แลตรอกสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์
กรุงเทพมหานคร; สารบัญชีสวนที่ 3 คือราษฎร ในจังหวัด บ้านหมู่แลลำน้ำ สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์
กรุงเทพมหานคร; สารบัญชีสวนที่ 4 คือราษฎร ในจังหวัด คูแลคลองลำปะโดง สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์
กรุงเทพมหานคร.

ตารางที่ 3.7

ลักษณะการอาศัยในบ้านเรือนบริเวณถนนในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426

ลักษณะบ้านเรือน	จำนวน	ลักษณะบ้านเรือน	จำนวน
โรงของสามัญชน	2,095	เรือนปั้นหยา	47
บ้านตึก/เรือนตึกของสามัญชน	1,077	วัง	37
เรือนฝากระดาน	769	เรือนฝาถ้ง	31
บ้านตึก/เรือนตึกของพระคลังข้างที่	638	ห้องแถวสำหรับคนของเจ้านาย/ข้าราชการ	31
เรือนตะ/ซัดตะ/ฝาซัดตะ	590	เรือนฝาสำรวจ	10
บ้านตึก/เรือนตึกของเจ้านาย/ข้าราชการ	435	เรือนแพ	5
โรงของเจ้านาย/ขุนนางข้าราชการ	335	เรือนหลังคาตั้งกะสี	4
เรือนฝากระแซงอ่อน	253	ห้องแถวสำหรับคนงานทั่วไป	2
เรือนไม้ไผ่	253	เรือ	2
เรือนจาก/ฝาจาก	225		
เรือนไม้	148	ไม้ระนุประเภท (เรือน)	44
โรงของพระคลังข้างที่	48	ไม่รายงาน	302

ที่มา: สารบัญชี่ส่วนที่ 2 คือราษฎรในจังหวัด ฉนวน แลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพฯนคร.

สำหรับย่านการค้าของเมือง ในระยะแรก ๆ ก่อนที่จะรัฐบาลจะเริ่มเข้ามาจัดระบบระเบียบที่อยู่อาศัย จะพบว่ามึบ้านเรือนหลายลักษณะปะปนกัน ท้องที่สำเพ็งในปี พ.ศ. 2435 มีทั้งตึกสร้างอย่างดิหลายหลัง ตั้งเคียงกับเรือนฝากระดาน ฝาไม้ไผ่ซัดตะ โรงจาก “ตึกชั้นเดียวเลว ๆ” “โรงเลว ๆ สำหรับจีนเลี้ยงเป็ดเลี้ยงสุกร”⁸² และแม้ว่ากรมศุขาภิบาลได้กำหนดให้บ้านเรือนสร้างใหม่ต้องไม่ใช่บ้านเรือนแบบเก่าซึ่งล่อแหลมต่อการเกิดอัคคีภัย แต่ก็ยังปรากฏการสั่งห้ามสร้างบ้านเรือนแบบนั้นขึ้นในเขตที่เพิ่งถูกไฟไหม้อยู่เป็นระยะ ๆ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 ตัวอย่างเช่น บริเวณตำบลตรอกเชียงกง ท้องที่สำเพ็ง บริเวณตำบลสาทรและบางรัก บริเวณตรอกอุทัยราชบำรุง ตำบลตลาดน้อย⁸³ อันแสดงให้เห็นถึงการดำรงอยู่เรื่อยมาของบ้านเรือนในลักษณะดังกล่าว

⁸² หจข., ร. 5 ยธ. 9/1, กระทรวงโยธาธิการ ที่ 169/7 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวิเศษวดีวงศ์ ลงวันที่ 22 พฤษภาคม 111.

⁸³ “ประกาศกระทรวงนครบาล เรื่องเกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่ตำบลตรอกเชียงกง ท้องที่อำเภอสำเพ็ง, วันที่ 4 เมษายน พ.ศ. 2457,” ใน เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ผู้รวบรวม, *ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 27* (พระนคร: สำนักพิมพ์เดลิแมต์, 2477), หน้า 46-47; “ประกาศกระทรวงนครบาล เรื่องเกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่ตำบลสาทรณ์และตำบลบางรัก ท้องที่อำเภอบางรัก, วันที่ 23 เมษายน พ.ศ. 2457,” ใน, *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 105-106;

การปรับเปลี่ยนลักษณะบ้านเรือนนั้นบางทีก็ไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นจากคำสั่งของรัฐบาล เพียงประการเดียว ราษฎรจำนวนมากในเขตพลุกพล่านของเมืองถือครองที่ดินขนาดเล็ก หรือไม่ก็ผ่านการชอยเป็นผืนเล็ก ๆ แล้วแบ่งขาย ภายใต้พื้นที่จำกัดบ้านเรือนที่เหมาะสมที่สุด ซึ่งสามารถเป็นได้ทั้งที่อยู่อาศัยและทำการค้าขายในชุมชนไปได้ในเวลาเดียวกัน นำมาซึ่งการสร้างเรือนก่ออิฐถือปูนให้มั่นคง เรือนนี้จะอยู่ติดพื้นดินอันแตกต่างกับเรือนไทยทั่วไป เปิดหน้าเรือนเป็นร้านขายของ ส่วนด้านหลังเป็นที่อยู่อาศัย อาจจะมีชั้นเดียว อย่างมากก็แค่ 2 ชั้น การต่อเติมชั้นข้างบนจะเกิดขึ้นในเวลาต่อ ๆ มา บ้านเรือนในลักษณะเช่นนี้จะเรียงชิดติดกันทั้ง 2 ฝากถนน จนมีลักษณะไม่ต่างกับห้องแถวให้เช่า เห็นได้ทั่วไปในเขตรุ่งเรืองทางการค้าของกรุงเทพฯ

บ้านเรือนราษฎรสามัญในอีกลักษณะหนึ่ง จะอยู่บริเวณที่ไม่ใช่เขตพลุกพล่านของเมือง ผู้ที่อาศัยในบ้านเรือนประเภทนี้ รูปแบบการใช้ชีวิตกับบ้านยังผสมผสานระหว่างบ้านชานเมืองกับความเป็นจริงที่เริ่มขยายไกลเข้ามาทุกขณะ อาจจะได้เห็นตัวอย่างในกรณีบ้านของครอบครัวพระยาอนุমানราชชนในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2437 ซึ่งเขาที่ดินสร้างอยู่ตรงปากถนนสาทรใต้ บริเวณนี้มีผู้คนสร้างบ้านอยู่มากแล้ว แต่ก็ยังไม่ได้เป็นท้องที่พลุกพล่าน คับแคบ ด้วยเหตุนี้บ้านหลายจึงมีบริเวณบ้านอยู่พอสมควร ให้ปรากฏการทำสวนครัว ปลูกข้าวโพด ปลูกผลไม้ ได้บ้านละหลายร่อง สำหรับบ้านของพระยาอนุমানราชชนนั้น...

เป็นเรือนไม้ชั้นเดียว 3 ห้อง ทรงมนิลามีล่องถนนสูง พื้นและเครื่องเรือนเป็นไม้สัก ฝาเป็นไม้กระยาเลย เรียกกันว่าไม้สังคโปร้ มีรั้วปีกไม้สักล้อมรอบบริเวณบ้านเรือนทรงมนิลา...

นอกจากเรือนหลังนี้ซึ่งใช้เป็นที่อยู่แล้ว ยังปลูกโรงขึ้นอีกหลังหนึ่ง เป็นที่เก็บไม้พื้นแสมไว้จำหน่าย เป็นโรงขนาดใหญ่ ฝาขัดแตะ พื้นกระดานไม้สัก หลังคามุงจากอย่างเดียวกับหลังคาเรือนที่อยู่ ซึ่งมุงด้วยจากเหมือนกัน... ที่ตอนหน้าของโรงไว้พื้นนี้ใช้เป็นร้านขายหมากสมัด... และสิ่งอื่น ๆ ที่เป็นของแห้ง เป็นทำนองร้านชำ... ด้านหน้าของโรงพื้นนี้เป็นหน้าถ้ำ คือปิดเปิดด้วยกระดานเป็นแผ่น ๆ ลากตามรางที่ทำไว้ เมื่อลากมาถึงร่องลึกกว่าตอนอื่นที่มีไว้ แผ่นกระดานก็ลดต่ำจากระดับเดิมของร่อง ยกเอากระดานหน้าถ้ำออกได้ เคี้ยวนี้ก็ยังมิใช่กันอยู่^{๒๔}

“ประกาศกระทรวงนครบาล เรื่องเกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่ตรอกอุทัยราชบำรุง ตำบลตลาดน้อย ริมถนนเจริญกรุง ท้องที่อำเภอสำเพ็ง, วันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2457,” ใน, เรื่องเดียวกัน, หน้า331-332.

^{๒๔}พระยาอนุমানราชชน, *พื้นความหลัง, เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 3* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, 2528), หน้า146-147.

2.2 ตึกแถว โรงแถว ห้องเช่า

ที่อยู่อาศัยแบบตึกแถว โรงแถว ห้องเช่า เป็นประเภทที่พบเห็นได้มากที่สุดในเมืองกรุงเทพฯ ความรุ่งเรืองของกิจกรรมการค้าในกรุงเทพฯ และการอพยพเข้ามาอย่างมากมายต่อเนื่องของชาวจีนเป็นแรงผลักดันสำคัญต่อการหาทำไรในธุรกิจสร้างตึกแถวให้เช่า ปรากฏการณ์เห็นได้ชัดเจนแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2426⁸⁵ แต่สำหรับการริเริ่มนั้นมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งพระมหากษัตริย์เองที่ได้เริ่มสร้างตึกริมถนนและเก็บค่าเช่า หรือไม่กี่พระราชทานให้แก่บุคคลต่าง ๆ พักอาศัย ขณะที่ผู้มีที่ดินอยู่ 2 ฝากถนนตัดใหม่ในสมัยนั้นก็เริ่มเห็นลู่อูทางทำทำไรในลักษณะเช่นเดียวกันนี้ด้วยเช่นกัน

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ตึกแถวปรากฏขึ้นในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก หน่วยงานสำคัญที่สุดซึ่งเอาจริงเอาจังกับการสร้างตึกแถวก็คือกรมพระคลังข้างที่ ตึกแถวส่วนใหญ่สร้างเป็นที่พักอาศัยให้เช่า บางแห่งสร้างสำหรับให้เช่าเป็นโกดังเก็บของตอบสนองความต้องการของพ่อค้า ซึ่งอาศัยอยู่ในบริเวณนั้น ๆ⁸⁶ และสำหรับบางท้องที่ โครงการสร้างตึกแถวมีจำนวนห้องสูงถึง 1,000 ห้องก็มี⁸⁷ เมื่อประกอบกับการลงทุนสร้างตึกแถวห้องเช่าของบรรดาเจ้านาย ข้าราชการ และสามัญชนทั่วไปด้วย ได้ทำให้ตึกแถวจำนวนมากเกิดขึ้นในกรุงเทพฯ โดยส่วนใหญ่จะอยู่สองฝากถนนในกำแพงพระนคร ย่านสำเพ็ง และฝั่งด้านใต้พระนคร โดยเฉพาะบริเวณถนนเจริญกรุง

แต่ก็เชื่อว่าตึกแถวห้องแถวทุกที่จะมีคนอยู่เต็มทุกห้อง ตึกแถวบางที่ได้ทำให้ผู้ลงทุนต้องขาดทุน อย่างเช่น การสร้างห้องแถวไม้ให้เช่าโดยพระคลังข้างที่บริเวณหมู่ถนนตัดใหม่ทางด้านเหนือของพระนคร แม้ว่าจะตั้งราคาเช่าถูก ๆ เพื่อชักจูงใจให้ท้องที่นั้นคึกคัก หลังจากนั้นก็จะสร้างตึกเช่าเรียกเก็บราคาแพงขึ้นอีกที แต่กลับกลายเป็นว่ามีผู้คนไปเช่าอยู่น้อยมาก จนต้องย้ายห้องแถว

⁸⁵ Porphant Ouyyanont and Yoshihiro Tsubouchi, *The 1883 Bangkok Postal Census and Nineteenth Century Bangkok Economic History, Volume 2: Housing in Bangkok in the 1883 Postal Census* (Special Paper No. 7, Graduate School of Asian and African Area Studies, Kyoto University, 2000), and “Aspects of the Place and Role of the Chinese in Late Nineteenth Century Bangkok,” *Southeast Asian Studies* 39: 3 (December 2001), pp. 384-397.

⁸⁶ ตัวอย่างเช่นริมถนนอนุวงศ์ จคถนนราชวงศ์ และตรอกวัดพระยาไกร, กรมราชเลขาธิการ แผนก กง. 1.3/(การจัดการผลประโยชน์), ที่ 60/1718 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ เรื่องจะสร้างตึกริมถนนอนุวงศ์ให้เช่า ลงวันที่ 2 มีนาคม 126.

⁸⁷ ในกรณี ตึกแถวซึ่งกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจทรงควบคุมการก่อสร้าง ในบริเวณสามเสน ตลาดนางเลิ้ง และตำบลต่าง ๆ ในละแวกนั้น เป็นตึกแถว 2 ชั้นจำนวนถึง 1,112 ห้อง และเป็นห้องแถวชั้นเดียว 291 ห้อง, หจช., ร. 5 ค. 27/39, พระบรมราชกระแสรัชกาลที่ 5 พระราชทานพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 19 มิถุนายน 119.

เหล่านั้น ไปปลูกใหม่ในที่อื่น⁸⁸ ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่าตึกแถวห้องแถวนั้นผูกพันอยู่กับความรุ่งเรืองทางการค้า และกิจกรรมอื่น ๆ ของเมืองเป็นอย่างมาก ผู้คนปรารถนาที่จะพักอาศัยอยู่ในบริเวณที่สามารถประกอบอาชีพหารายได้ได้ในทันที

ขณะเดียวกัน ราคาเช่าห้องจะค่อนข้างแตกต่างกันอย่างมากระหว่างตึกที่อยู่ริมถนนกับตึกอยู่ในตรอกซอย ยกตัวอย่างเช่น ในกรณีตึกแถวริมถนนเจริญกรุงห้องที่บางรักของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร ซึ่งกรมพระคลังข้างที่ได้รายงานการเสียรายได้หากต้องรื้อตึกเมื่อถนนสายใหม่จะถูกตัดकिनพื้นที่ตึกเข้าไปว่า ตึกที่อยู่ริมถนนเจริญกรุง 7 ห้องจะเสียรายได้ไปเดือนละ 118 บาท (เฉลี่ยค่าเช่าประมาณห้องละ 17 บาทต่อเดือน) ขณะที่ตึกซึ่งอยู่ในตรอกหลังหนึ่งมี 8 ห้องเสียรายได้เพียงเดือนละ 40 บาท (เฉลี่ยค่าเช่าห้องละ 5 บาทต่อเดือน) เท่านั้น⁸⁹

สภาพความเป็นอยู่ของตึกเช่าห้องเช่าในเขตกรุงเทพฯ นั้นมีสภาพแตกต่างกันไป ตามแต่กลุ่มเป้าหมายของผู้สร้าง ด้วยเหตุนี้จึงทำให้รูปแบบการใช้ชีวิตในห้องแถวต่างลักษณะกันนั้นแตกต่างกันไปด้วย

ตารางที่ 3.8

ลักษณะการอยู่อาศัยในบ้านเรือนในเมืองกรุงเทพฯ แยกตามเชื้อชาติ พ.ศ. 2426

	ไทย	จีน	ชาวตะวันตก	แขก
เป็นเจ้าของ	20019	4431	81	597
เช่า	941	3714	26	120
“อาศัย”	567	197	5	25
ไม่ระบุ	515	170	26	16
รวม	22042	8512	138	758

ที่มา: Porphant Ouyyanont and Yoshihiro Tsubouchi, *The 1883 Bangkok Postal Census and Nineteenth Century Bangkok Economic History, Volume 2: Housing in Bangkok in the 1883 Postal Census*, p. 12

⁸⁸อ้างจาก สมยพร ทองสารี, “ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411–2453): ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525), หน้า 169.

⁸⁹หจข., ร. 5 ข. 9/46, กรมพระคลังข้างที่ ที่ 80/1000 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้าไฉ่น้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 7 ธันวาคม 118.

ตึกแถวห้องเช่าจำนวนมากในกรุงเทพฯ ถูกสร้างขึ้นเพื่อรองรับคนจีนที่อพยพเข้ามา กรุงเทพฯ อย่างต่อเนื่อง ในปี พ.ศ. 2426 นั้นบรรดาผู้ที่มีฐานะเช่าห้องแถวบ้านเรือนในเขต กรุงเทพฯ ทั้งหมด มีคนจีนถือสัดส่วนสูงสุด รองลงมาคือคนไทย และแขก ตามลำดับ (ตารางที่ 3.8) ในหลายพื้นที่จะถูกเช่าเพื่อทำการค้าขายต่าง ๆ นานา หรือ ไม่ก็เป็นห้องพักของคนงานรับจ้างทั่ว ๆ ไป ขณะที่รูปแบบความก้าวหน้าในอาชีพของคนจีนส่วนใหญ่ที่เพิ่งเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ก็มักจะทำงานรับจ้างสักระยะ สะสมทุนให้ได้มากพอ หลังจากนั้นก็จะเช่าตึกแถวค้าขายของต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน⁹⁰

เมื่อรูปแบบวิถีชีวิตของคนกลุ่มนี้จะมีอาชีพการงานเป็นหัวใจสำคัญ ความสวยงามเป็นระเบียบเรียบร้อย หรือหรูหราฟุ่มเฟือยของที่พักอาศัยก็มักจะไม่ได้เป็นสิ่งสำคัญมากมายนัก บริเวณตึกแถวห้องเช่าของชาวจีนที่ประกอบอาชีพค้าขายสินค้าต่าง ๆ ก็มักจะกระกระจายไปด้วยหีบห่อ ของค้าของขายต่าง ๆ นอกจากรัฐบาลแล้ว กลุ่มที่มักจะกังวลต่อปัญหาสภาพความเป็นอยู่และบริเวณที่พักอาศัยดังกล่าวของคนกลุ่มนี้คือบรรดาหนังสือพิมพ์ ที่มักเสนอภาพปัญหาดังกล่าวนี้ออกมาบ่อยครั้ง หนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งได้กล่าวถึงตึกเช่าหลวงหน้าวัดสัมพันธวงศาราม (วัดเกาะ) ซึ่งผู้เช่าส่วนใหญ่เป็นชาวจีน สะท้อนให้เห็นลักษณะและปัญหาที่อยู่อาศัยโดยทั่วไปได้เป็นอย่างดีดังว่า

...พวกจีนที่เช่าอยู่ในตึกนั้น เอาหีบไม้ฆ่าฉาที่เป็นหีบเปล่าบ้านทุกของมาแต่ต่างประเทศนั้น กองซ้อน ๆ กันวางเรียงเคียงกันสูงเสมอน่าต่างตึกหลวง จนผู้อื่นที่จะเช่าตึกห้องใกล้เคียงแถวนั้นก็ไม้อาจจะเช่าได้ เพราะเกรงว่าอายผู้ร้ายจะปีนหีบนั้นขึ้นไปในห้องของตนได้ จึงไม่มีใครจะเช่าต่อไป... อีกประการหนึ่งก็เป็นเชื้อไฟที่อายผู้ร้ายจะจ่อจุดได้ถนัด... อีกประการหนึ่งเล่า กองหีบเหล่านั้นก็กองไว้ใกล้ริมถนนที่ผู้คนเดินไปมาในทางนั้นมาก แม้ถ้าลมพัดเอาหีบเหล่านั้นล้มลงมา ก็จะเป็นอันตรายร้ายแรงแก่ราษฎรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน... อีกประการหนึ่งพวกจีนที่เช่าอยู่นั้น กระทำการมักง่ายใจหยาบช้า คือเอาฟางที่ห่อสิ่งของเททิ้งลงตามข้าง ๆ ตะพานนั้นมาก ก็เป็นเชื้อไฟได้อย่างพิเศษ... อีกประการหนึ่งเล่า ตามริมตะพานข้างโกดังห้างหลวงนั้น ตกลงเป็นที่ถ่ายอุจระของสรรพชนทั้งสิ้นตลอดตะพานนั้น โดยกลางวันแสด ๆ ด้วย เหตุที่กล่าวมานี้เป็นหน้าที่เจ้าพนักงานผู้เก็บเงินค่าเช่าควรจะดูแลว่ากล่าวบ้าง แลเป็นหน้าที่ของเจ้าพนักงานพลตระเวนจะห้ามปรามบ้าง ด้วยเป็นสถานที่ตึกของหลวงให้เช่า⁹¹

หรืออย่างในกรณีตึกแถวปากคลองตลาด ก็ได้รับรายงานดังว่า

เมื่อวันพุธที่ 4 เดือนนี้ เวลาบ่าย 3 โมงเศษ จีนพี่น้องซึ่งเช่าตึกแถวปากคลองตลาด ได้วิวาทซึ่งกันแลกันเสมอ ๆ ในวิวาทครั้งที่สุดนี้เป็นการเลื้อยทอนจนฝ่ายหนึ่งต้องบอกให้พลตระเวนจับไปโรงพักเพื่อจะได้รับเหตุวิวาทนั้นเสีย

⁹⁰ หจช., ร. 5 ม. 28.2/43. ที่ 257/15089 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เรื่องเก็บเงินค่าราชการจีน ลงวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 128.

⁹¹ “อารัมภะวณณะนา: ตึกของหลวงหน้าวัดสัมพันธวงศาราม,” *สยามออบเซอร์เวอร์*, วันพุธที่ 11 มีนาคม 114 (พ.ศ. 2438).

มีคนหนึ่งเป็นคนพึ่งพังกองทุกซ์ มาเช่าตึกแถวหน้าบ้านพระยาพิไชยสงคราม ‘อ่า’ แลที่ห้องนี้ไม่เห็นทำมาหากินอะไร มีแต่พวกพ้องมาประชุมกันมาก ๆ ทุกคืน ดังกองแต่สูบยาเลี้ยงสุรากันเป็นเนืองนิจ... พวกที่ทำมาหากินอยู่ตามแถวนี้พากันมีความหวั่นไหวภัยพวกนี้มาก แลพูดกันว่า ตีร้ายห้องนี้ไม่พินเป็นห้องของชะ โมยเป็นแน่ ถ้ากองรักษาคอยเอาตาคูหูใส่ก็คงได้ความจากห้องนี้มาก⁹²

สำหรับห้องแถวอีกกลุ่มหนึ่งกลับมีลักษณะความเป็นอยู่แตกต่างออกไป ที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดคือบรรดาห้องแถวส่วนใหญ่ในเขตกำแพงเมือง บริเวณถนนเจริญกรุงตอนใน ถนนเฟื่องนคร ถนนตะนาว ซึ่งค่อนข้างจะมีสภาพดี ทั้งในแง่ตัวเรือนและสิ่งแวดล้อม

บริเวณนี้เป็นเขตเจริญของเมือง แต่ไม่แออัดพลุกพล่านอย่างท้องที่สำเพ็ง ผู้ที่อาศัยและเช่าอยู่ในบริเวณนี้ประกอบอาชีพต่าง ๆ กันไป ทั้งข้าราชการ สอนภาษาอังกฤษ เป็นร้านถ่ายรูป โรงพิมพ์ ร้านแก่นาฬิกา โรงรับจำนำ ออฟฟิศรับปรึกษาว่าความ ฯลฯ อีกจำนวนไม่น้อยที่ทำการค้า แต่ที่โดดเด่นคือการที่ตึกเช่าและห้องแถวบริเวณนี้จำนวนมากเป็นห้างร้านมีชื่อเสียงในช่วงรัชกาลที่ 5-6 ซึ่งหลายร้านขายสินค้าอย่างดีมีราคา อาทิ ห้างทองนายแกรเลิต สิงคโปร์ไฮเต็ลซึ่งมีร้านขายอาหารและสินค้าแขก/ฝรั่งราคาแพง ห้าง ย.ร. อันตรขายของเยอรมันต่าง ๆ ตลอดจนเพชรพลอย ห้างขายยาอังกฤษ ตึกนาถาจารย์กรซึ่งขายและทำทองรูปพรรณ ห้างของนายอับลูราฮิม ห้างเอส. ทิศแมน ขายนานาฬิกา ร้านบุหรีที่มีชื่อเสียง ห้างขายยาบริบูรณ์โฮสเทล ห้างปิโรชา เอฟ. มาม่า ห้างชิปาบายาโน บูโลซขายบุหรีซิกาเร็ต ห้างเสนามาตยาภรณ์ซึ่งมีชื่อมากในการตัดและขายเครื่องแบบ ห้างบัดเลอร์ ขายเป็นยนต์เป็นต้น⁹³

ห้องเช่าตึกเช่าในละแวกนี้มีราคาแพง ผู้ที่จะเช่าอยู่ได้ต้องมีความมั่นคงในรายได้สูงพอสมควร และคนกลุ่มนี้เองที่ดูเหมือนจะเป็นกลุ่มตัวแทนของชาวเมืองรุ่นใหม่ได้เป็นอย่างดี เป็นกลุ่มคนที่มีอาชีพและรายได้มั่นคง อันเนื่องมาจากความรุ่งเรืองของเศรษฐกิจเมืองกรุงเทพฯ และความหลากหลายของกิจกรรมทางสังคม นอกเหนือไปจากการประกอบการค้า คนกลุ่มนี้ยังประกอบอาชีพที่ต้องใช้ความรู้ความสามารถ ซึ่งล้วนเป็นความรู้แบบสมัยใหม่ อย่างเช่น การเป็นทันตแพทย์ ทนายความ ครูสอนภาษา นักหนังสือพิมพ์ ฯลฯ

2.3 กรณีวังกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ: การเปลี่ยนไปสู่ลักษณะชุมชนเมือง

การเปลี่ยนแปลงในการใช้ที่ดินและผู้คนที่อยู่อาศัย จากลักษณะการตั้งบ้านเรือนในสังคมก่อนเข้าสู่ยุคทันสมัย ไปเป็นลักษณะของชุมชนเมืองในกรุงเทพฯ นั้นสามารถเห็นตัวอย่างได้ดีในกรณีความเปลี่ยนแปลงของที่วังกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ

⁹²“ข่าวเบ็ดเตล็ด,” *บางกอกไทม์*, วันพฤหัสบดีที่ 5 พฤษภาคม 117 (พ.ศ. 2441).

⁹³กาญจนาภรณ์, *กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้*, หน้า 48-65.

กรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ 34 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาสังวาลย์ ทรงประสูติเมื่อวันที่ 17 ตุลาคม พ.ศ. 2400 และสิ้นพระชนม์เมื่อ 16 เมษายน พ.ศ. 2462 สำหรับวังของกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจนั้น สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่วังอยู่ถัดริมฝั่งคลองคูเมืองชั้นในไปทิศตะวันออก ริมถนนตะนาว โดยมีตรอกเล็กข้างศาลเจ้าพ่อเสือเป็นจุดบอกหมดเขตวังทางด้านเหนือ ถนนตะนาวผ่านทางทิศตะวันออก ตรอกกำแพงนี้ทางทิศใต้ และถนนอัษฎางค์เลยด้านหลังวังไปทางทิศตะวันตก ในละแวกเดียวกันนี้มีวังสามวังติดต่อกัน คือเริ่มจากวังกรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์อยู่ด้านใต้สุด ถัดไปคือวังกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ และวังกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจอยู่ถัดขึ้นไป

เมื่อถึงช่วงเวลาในเมืองกรุงเทพฯ ทวีความคึกคักขึ้นทั้งในด้านประชากรและกิจกรรมทางเศรษฐกิจ อันนำมาซึ่งความต้องการใช้ที่ดินและที่พักอาศัยเพิ่มสูงขึ้น พื้นที่ส่วนหนึ่งของวังกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจได้ถูกเปลี่ยนเป็นตึกแถวห้องแถวให้ผู้คนเช่าอาศัย กาญจนาคพันธุ์ได้บรรยายภาพชุมชนละแวกนั้นในช่วงเวลาหลังกลางรัชกาลที่ 5 ว่า⁹⁴ ตรงปากตรอกกำแพงนี้เป็นตึกสามชั้นค่อนข้างใหญ่เรียกกันว่า “ห้างแกรเลิต” (นายแกรเลิตเป็นช่างทองชาวเยอรมัน) ติดกับห้างนี้ไปตามถนนตะนาวเป็นตึกแถวสองชั้นราวห้าหกห้อง จากนั้นก็ถึงประตูทางเข้าวัง ถัดจากประตูก็เป็นตึกแถวสองชั้นเรื่อยไปจนถึงตรอกข้างศาลเจ้าพ่อเสือ ตรงจากประตูทางเข้าวังไปนั้นเป็นถนนไปถึงตัวตำหนัก ทางซ้ายมือของถนนนี้เป็นเรือนไม้หลังใหญ่ที่ของนายแกรเลิตพักอาศัย ต่อจากเรือนไม้เป็นตึกแถวชั้นเดียวเตี้ย ๆ จากถนนทางเข้าหักตรงไปจดตรอกกำแพงราวสัก 10 ห้อง ตึกแถวนี้เป็นที่อยู่ของพวกช่างทอง และใช้เป็นที่ทำทองรูปพรรณต่าง ๆ ของห้างแกรเลิต นอกจากนี้ตึกแถวในตรอกกำแพงนี้ก็เป็นที่อยู่ของพวกช่างทองของห้างฯ ด้วยเหมือนกัน ส่วนพื้นที่ตำหนักนั้นกันด้วยรั้วไม้ตลอดแนว แบ่งพื้นที่ชัดเจนระหว่างตัวตำหนักและที่พักอาศัยของคนที่ไม่ใช่มหาดเล็กหรือคนในวัง

การอาศัยอยู่ในบ้านเช่า ตึกเช่า ห้องแถวเป็นแนวโน้มสำคัญของรูปแบบชุมชนเมืองในกรุงเทพฯ แต่ในระยะแรกของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ลักษณะเช่นนั้น ยังจะเห็นได้ถึงรอยต่อระหว่างรูปลักษณะของชุมชนในลักษณะเก่าของกรุงเทพฯ กับภาพแนวโน้มของเมืองสมัยใหม่ได้ในกรณีของวังกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ

กล่าวคือ การก่อตัวของชุมชนกรุงเทพฯ ลักษณะเดิมนั้นสัมพันธ์กับการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่ รูปธรรมสำคัญประการหนึ่งคือชุมชนจะมีบ้านของเจ้านายเป็นศูนย์กลาง อาจจะทั้งในกรณีวังของเจ้านายชั้นสูง ซึ่งมีผู้คนพักอาศัยรวมเป็นชุมชนที่มีลักษณะแทบไม่ต่างจากกองทหาร

⁹⁴ กาญจนาคพันธุ์, กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี, 2545), หน้า 27-30.

ขนาดย่อม⁹⁵ หรือในกรณีเป็นชุมชนที่ถูกกำหนดให้แบ่งงานกันทำในช่วงที่รัฐยังขาดแคลนกำลังคน รวมถึงเพื่อเป็นการทำงานเฉพาะสนองราชสำนัก หลายชุมชนจะถูกฝึกหัดให้ทำงานช่าง อย่างเช่น ไพร่จากภาคใต้ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งรัฐกำหนดให้ตั้งชุมชนแถบสนามกระบือ จะถูกหัดให้เป็นช่างปูน ช่างศิลา เพื่อช่วยราชการ กรณีชุมชนไพร่เวียดนาม ซึ่งสังกัดกรมต่าง ๆ อย่างเช่น เจ้ากรมช่างสลัก เจ้ากรมช่างไม้ และเจ้ากรมช่างหล่อ⁹⁶ เป็นต้น

ผู้ที่อาศัยอยู่ในบ้านเช่า ดึกเช้าละแวกเขตวังของกรมหลวงสรรพศาสตร์สุภกิจนั้น จำนวนไม่น้อยที่ประกอบอาชีพช่างทอง นับตั้งแต่ห้างแกรเลิต ตัวนายแกรเลิต และลูกจ้างของห้างอีกเป็นจำนวนมาก จะพบว่าตัวกรมหลวงสรรพศาสตร์สุภกิจเองก็มีสถานะกำกับกรมช่างมหาดเล็ก หรือเรียกอย่างชาวบ้านว่าช่างทองหลวง รับราชการเป็นช่างทอง ช่างเงิน และเกี่ยวกับเครื่องประดับของราชสำนัก รวมถึงทรงเป็นผู้สังเครื่องเพชร เครื่องทอง แก้วไขเครื่องประดับรูปพรรณต่าง ๆ

การดำเนินงานของห้างแกรเลิตนั้นแม้ว่าจะเป็นการประกอบธุรกิจค้าขายของเอกชน เป็นการลงทุนทางธุรกิจสมัยใหม่ในยุคสมัยที่เศรษฐกิจเมืองกรุงเทพฯ เปิดกว้างเต็มที่แก่เอกชนทั่วไป แต่ก็ยังจะพบว่าทองรูปพรรณต่าง ๆ ที่ผลิตจากห้างแกรเลิตนั้น บางส่วนเป็นการผลิตของหลวงอยู่ ภายใต้การอำนวยการของกรมหลวงสรรพศาสตร์สุภกิจ⁹⁷ ในระยะแห่งการเปลี่ยนผ่านของลักษณะชุมชนเมืองกรุงเทพฯ ในกรณียังเห็น ได้ถึงร่องรอยของระบบการอุปถัมภ์ ลักษณะการผลิตและอาชีพ อันสอดคล้องกับความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายและชุมชน

ยิ่งเมื่อหันมาพิจารณาในด้านชีวิตทางสังคมของชุมชน จะยิ่งเห็นถึงลักษณะชุมชนในเมืองกรุงเทพฯ ช่วงสมัยก่อนที่ความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมจะเต็มไปด้วยความห่างเหิน สำหรับกรณีนี้ ไม่ใช่จำกัดอยู่เพียงว่าชุมชนกรุงเทพฯ ในช่วงกลางรัชกาลที่ 5 จะยังมีการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างกันของคนในชุมชนเท่านั้น วัฏกรมหลวงสรรพศาสตร์สุภกิจยังมีบทบาทเป็นดังศูนย์กลางของชุมชน แม้ว่าตัวตำแหน่งจะถูกกั้นรั้วปิดล้อมออกห่างของชุมชนโดยรวม แต่ผู้คนในชุมชนยังสามารถเข้า

⁹⁵ลักษณะเช่นนี้เห็นได้ชัดเจนในการก่อตัวของชุมชนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอันเป็นระยะแรกของการสถาปนาเมือง และการจัดการพื้นที่เมืองเพื่อผลทางด้านยุทธศาสตร์และความมั่นคงถูกให้ความสำคัญในระดับสูง, ดูรายละเอียดในบทที่ 2. สำหรับการก่อตั้งวังในลักษณะดังกล่าวตัวอย่างใน หม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิต, *เกิดวังไม้*, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในวาระครบร้อยปีแห่งพระชนมายุของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร, 12 พฤศจิกายน 2528, หน้า 2-3; วิถีชัย พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน ‘กรุงเทพฯ’ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 82-85.

⁹⁶วิถีชัย พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน ‘กรุงเทพฯ’ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411,” หน้า 67; ศุภดิ จันทวิมล, *เวียดนามในเมืองไทย* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541), หน้า 66.

⁹⁷กาญจนาคนันท์, *กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้*, หน้า 28.

ถึงบรรดาเจ้านายเหล่านั้นได้ในบางกรณี ซึ่งทั้งนี้ก็ยังคงแฝงอยู่ด้วยลักษณะของการอุปถัมภ์และความต่างในชนชั้นระหว่างเจ้านายและผู้คนทั่วไป กาญจนาคพันธุ์ได้บรรยายถึงวิถีชีวิตประการหนึ่งในชุมชนดังกล่าวว่า ตรงประตูทางเข้าตำหนักวังกรมหลวงสรรพศาสตร์สุภกิจนั้น จะมีลานครึ่งวงกลมใหญ่ พื้นเป็นมัน...

ที่ลานหินอ่อนมีมหรสพเบ็ดเตล็ดเล่นบ่อย ๆ เช่น จำอวด ลิเกลูกบท (คือลิเกที่ไม่แต่งเครื่อง) ริมลานทางซ้ายมีแท่นใหญ่สำหรับเป็นที่นั่งดู ผู้ดูเสมอข้าพเจ้าจำได้คลับคล้ายคลับคลาเรียกกันว่า ‘ท่านหญิงเม้า’ (ดูเหมือนจะเป็นชายากรมหลวงสรรพศาสตร์ฯ) มีหญิงสาวในวังนั่งที่พื้นข้างเตียงสองสามคน ข้าพเจ้าเคยเข้าไปดูหลายครั้ง⁹⁸

การเปลี่ยนแปลงของในด้าน โครงสร้างทางกายภาพของเมืองเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ในลักษณะต่าง ๆ กันตามแต่เจ้าของที่ดินเดิมปรารถนาจะจัดการพื้นที่ในลักษณะใด หลายกรณีที่ดินถูกจัดสรรเพื่อหากำไรในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง ด้วยลักษณะที่ไม่ต่างกับการรื้อทำลายสิ่งก่อสร้างเดิมของเมืองอย่างป้อม ประตู กำแพงเมือง และที่วังอีกเป็นจำนวนมากเพื่อหากำไรสูงสุดจากความต้องการที่ดินที่พักอาศัยในเมือง สำหรับกรณีของวังกรมหลวงสรรพศาสตร์สุภกิจนั้น ฤกษ์ภูบาลมีคำสั่งให้ขายทอดตลาดพร้อมด้วยทรัพย์สินอื่น ๆ ตามสถานะเป็นบุคคลล้มละลาย เพื่อนำเงินมาใช้หนี้ที่กรมหลวงสรรพศาสตร์สุภกิจกู้ยืมจากที่ต่าง ๆ มาใช้ในการลงทุน ทั้งในธุรกิจที่ดิน ห้องแถว รรราง ฯลฯ แต่ทรงล้มเหลวอย่างหนัก⁹⁹ (ที่วังกรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ได้กลายเป็นถนนแพร่งภูธร และที่วังกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ส่วนหนึ่งก็ได้ตัดเป็นถนนแพร่งนราไปในสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วยเช่นกัน¹⁰⁰)

ผู้ซื้อที่วังกรมหลวงสรรพศาสตร์สุภกิจได้เข้าหุ้กันซื้อที่แล้วแบ่งที่ดินขายต่อ ตัวตำหนักถูกรื้อออกหมด ทำเป็นถนนตรง ต่อจากทางเข้าวังเดิมไปออกถนนอัษฎางค์ เรียกว่าถนนแพร่งสรรพศาสตร์ สองข้างถนนสายนี้ผุดเต็มไปด้วยตึกแถว ห้องแถว เรือนไม้ให้เช่า และบ้านของบรรดาผู้มีอันจะกินซึ่งมีทรัพย์สินพอสมควรที่จะซื้อที่บริเวณนี้ บ้านเหล่านี้ล้วนสร้างใหม่และค่อนข้างใหญ่โตสวยงามทั้งสิ้น¹⁰¹

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

⁹⁹ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การลงทุนทางเศรษฐกิจของเจ้านายไทย: สภาพทางเศรษฐกิจที่เปิดโอกาสให้มีการลงทุน,” *รวมบทความประวัติศาสตร์ 5* (มิถุนายน 2525): 72-81.

¹⁰⁰ ผลลงเอยของที่วังกรมพระนราธิปฯ ไม่แตกต่างกับกรณีกรมหลวงสรรพศาสตร์ฯ กล่าวคือ ความล้มเหลวมหาศาลในการลงทุนได้ทำให้ตกอยู่ในสถานะผู้ล้มละลาย ทรัพย์สินและที่ประทับถูกยึดเพื่อชำระหนี้ด้วยเช่นกัน, เรื่องเดียวกัน, หน้า 70-72.

¹⁰¹ กาญจนาคพันธุ์, *กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้*, หน้า 29-31.

เมื่อที่วังถูกขาย บรรดาห้องแถวบ้านเช่าในบริเวณวังก็ต้องถูกขายด้วยเช่นกัน ห้องแถวที่เคยเป็นที่พักของพวกช่างทอง เป็นที่ผลิตทองทั้งของห้าง และของหลวงภายใต้การกำกับของกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจจึงยุติการทำงาน

ช่วงเวลาเดียวกันนั่นเองที่ลักษณะความสัมพันธ์ในชุมชนเริ่มห่างเหิน แต่ละบ้านต่างมีรั้วรอบขอบชิด และเป็นพื้นที่ส่วนตัวค่อนข้างสูง จากถ้อยความบรรยายของกาญจนาภรณ์ ต่อบรรดาบ้านเรือนและชุมชนละแวกแพร่งสรรพศาสตร์¹⁰² แม้ว่าตัวท่านจะรู้จักมักคุ้นกับหลายบ้าน แต่มีอีกเป็นจำนวนมากที่ไม่รู้จักหน้าค่าตา รู้จักแค่เพียงผิวเผิน หรือเคยแต่ได้ยินชื่อเสียงเรียงนาม

จนในเวลาต่อมาเมื่อความเป็นชุมชนของเมือง ไม่ได้ให้ความสำคัญกับยศฐาบรรดาศักดิ์ของคนบ้าน ไกลเรือนเคียง แต่ละบ้านต่างเป็นพื้นที่ส่วนตัว จนบางย่านบางแหล่งแทบจะไม่มีลักษณะอันเป็นชุมชนอีกต่อไป และกิจกรรมใหม่ ๆ ของเมืองที่มีลักษณะเป็น “ประชุมชน” ซึ่งไม่ต้องการฐานทางครอบครัวหรือชุมชนมารองรับ ก็พร้อมจะเกิดขึ้นในแหล่งใดแหล่งหนึ่งก็ได้โดยมิอาจกำหนดควบคุม ถนนแพร่งสรรพศาสตร์ซึ่งเคยเป็นชุมชนที่มีบ้านเจ้านายเป็นศูนย์กลาง และต่อมาก็เป็นที่อยู่อาศัยของบรรดาข้าราชการและคนร่ำรวย ก็กลายเป็นย่านขึ้นชื่อว่าเป็นแหล่งโสเภณี

ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นในช่วงต้นทศวรรษที่ 2470 ซึ่งกาญจนาภรณ์กำลังสร้างบ้านหลังใหม่ในถนนแพร่งสรรพศาสตร์ แหล่งโสเภณีจะอยู่เลยครึ่งของถนนออกไปจดถนนอัษฎางค์ ทั้งบ้านเช่าและห้องแถวไม้กลายเป็นที่อยู่ของบรรดาโสเภณีแทบทั้งหมด ขณะที่อีกครั้งถนนมาทางถนนตะนาวยังคงเป็นบ้านหลังใหญ่ของคนร่ำรวย¹⁰³

3. การคมนาคมสัญจร

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นรัฐบาลยังคงให้ความสำคัญกับการคมนาคมทางน้ำอย่างสูง โดยเฉพาะเพื่อผลประโยชน์ในการคมนาคม และการส่งสินค้าจากภายนอกเข้ามาในเมือง แต่สำหรับในส่วนของประเทศชนทั่วไปนั้น แม้ว่าจะยังใช้เรือกันอย่างกว้างขวาง แต่การเพิ่มปริมาณของเรือขนาดใหญ่ในกรุงเทพฯ ก็ได้ก่อให้เกิดปัญหาความยากลำบากในการสัญจรไปมาในแม่น้ำลำคลองของผู้คนทั่วไปไม่น้อยเช่นกัน หนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งได้รายงานให้เห็นสภาพการคมนาคมทางน้ำในช่วงปี พ.ศ. 2438 ซึ่งดำเนินไปอย่างลำบากว่า

...ถ้าเจ้าพระยากรุงเทพฯ นี้มีเหตุร้ายวิวาทกันชุกชุม แลมีเหตุที่พวกมากข่มเหงพวกน้อย แลผู้มีอำนาจวาสนาแลมีกำลังทรัพย์สมบัติมาก ก็มักจะข่มขู่ผู้มีกำลังน้อยในท้องน้ำเสมอ ๆ ...เวลากลางวันแลกลางคืนนั้น เรือเล็กน้อยบันทุกสินค้าต่าง ๆ นั้น แลเรือเล็ก ๆ พระสงฆ์บิณฑบาตเวลาเช้า แลเรือเปล่า ๆ ต่างจอดอยู่น้ำแพแลน่าน้ำริมแม่น้ำนั้นด้วย เรือ

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, หน้า 29-37.

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 34-35.

จำพวกที่ว้ามาทั้งสามอย่างนี้ มีเหตุที่ได้รับความเป็อันตรายพินาศ แดกหักล้มเสี่ยสิ่งของเป็อันมาก เพราะด้วยเรือกลไฟแล่นขึ้นล่องในท้องน้ำ เป็ดไอใช้เครื่องจักรให้เดินแรงเกินที่ จนเรือเล็กน้อย ได้รับผลอันร้ายแรงเสมอ ๆ¹⁰⁴

พร้อม ๆ กับที่การสัญจรทางน้ำดำเนินไปอย่างลำบากมากยิ่งขึ้นทุกขณะ ช่วงเวลาเดียวกันนั้น เมืองบนบกก็พัฒนาขึ้น โดยมีถนนหนทางเป็นเครือข่ายการคมนาคมที่สำคัญ การโยกย้ายไปสู่บึงจึงดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ถนนในเมืองกรุงเทพฯ ทวีจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว นับตั้งแต่ช่วงกลางรัชกาลที่ 5 ทั้ง ๆ ที่ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นยวดยานสัญจรตามท้องถนนยังไม่มากนัก การตัดถนนในระยะแรก ๆ ของเมืองนี้มักจะแผ่ไ้ด้วยความปรารถนาในค่าที่ดินเพิ่มสูงขึ้น มากกว่าจะจินตนาการเห็นภาพการสัญจรไปมาของยานพาหนะต่าง ๆ บนท้องถนน จนในเวลาต่อมาจะกลายเป็นว่าถนนนั้นได้เต็มไปด้วยยวดยานพาหนะมากกว่าจะเป็นถนนคนเดิน ปัญหาเกี่ยวกับการแบ่งพื้นที่ถนนและทางเท้าจะมาบังเกิดขึ้นเมื่อก่อนไปช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ซึ่งยานพาหนะต่าง ๆ บนท้องถนนเพิ่มมากขึ้น

ทั้งนี้การสร้างพื้นที่สำหรับเป็นทางเท้าให้คนเดินนั้นปรากฏมาตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาล จากการสร้างตึกแถวจำนวนหนึ่งริมถนนบำรุงเมืองและเฟื่องนคร ซึ่งในคูหาตึกริมถนนตลอดไปทั้งสองฟากได้เปิดไว้เป็นทางสำหรับคนเดินกว้าง 6 ศอก เป็นทางเดินได้ตึก แต่นั่นก็เป็นการคัดลอกสร้างตามรูปแบบตึกแถวบางแห่งในสิงคโปร์ และในทางปฏิบัติแล้วปรากฏว่าเจ้าของตึก รวมถึงผู้เช่าจำนวนไม่น้อยได้กั้นฝาทางเดินนั้น ทำเป็นร้านขายของบ้าง เป็นการเพิ่มห้องขึ้นมาบ้าง หรือไม่ก็รื้อกำแพงที่กั้นอยู่ข้างในเปิดขยายเป็นห้องกว้างมาถึงริมถนน¹⁰⁵

ในความเป็นจริงแล้วการสร้างถนนบางสาย ซึ่งรัฐบาลดูแลแบบเองอย่างใกล้ชิดก็ได้แบ่งพื้นที่อย่างชัดเจนว่าทางรถกว้างเท่าใด และทางเดินเท้ากว้างเท่าใด แต่นั่นก็จำกัดอยู่เฉพาะถนนในแถบท้องที่เจริญและมีรถราวิ่งอยู่บ้างแล้ว อย่างในเขตสำเพ็ง สำหรับกับถนนส่วนใหญ่ทั่วไปนั้นดูเหมือนว่ารัฐบาลจะไม่กังวลต่อปัญหาว่าจะเกิดปัญหานี้ขึ้นในอนาคต จนกระทั่งเมื่อรถราเพิ่มมากขึ้นตามท้องถนนหลายสาย จนผู้คนจำเป็นต้องหลีกเลี่ยงให้แกร่รถ และหันไปเดินข้างถนน รัฐบาลจึงเริ่มเห็นความสำคัญของการมีทางเท้าอย่างเป็นทางการ ในระยะแรกยังใช้วิธีการชักชวนให้ผู้สร้างตึกใหม่ทำทางเดินเท้า โดยจะลงชื่อประกาศนามยกย่องในหนังสือราชกิจจานุเบกษา แต่กระนั้นก็ยังเป็นแค่การชักชวนโดยสมัครใจ และผลที่ได้ก็แค่ทางเท้าสั้น ๆ เท่านั้น¹⁰⁶ จนเมื่อทางเท้ามีความจำ

¹⁰⁴“นครินทร์ประวดี: ข้าวร้ายในท้องน้ำกรุงเทพฯ,” *สยามออบเซอร์เวอร์*, วันอาทิตย์ที่ 8 มีนาคม 114 (พ.ศ. 2438).

¹⁰⁵ หจข., ร. 5 ยธ. 9/94, ศาลาว่าการนครบาล ที่ 256/15066 หนังสือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์ เทวฤทธิ์ ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 26 มกราคม 125.

¹⁰⁶ ทางเท้าที่เกิดขึ้นในระยะแรกด้วยวิธีการนี้เกิดขึ้นที่ริมถนนพระสุเมรุ ริมถนนเจริญกรุง มุมถนนพาหุรัดและถนนจักรเพชร ถนนเขาวราช ถนนราชวงศ์ ถนนพระสุเมรุ, หจข., ร. 5 ยธ. 9/94, ศาลาว่าการนครบาล ที่

เป็นอย่างยิ่งแล้ว จึงมีการประกาศเว้นที่ดินริมถนนสำหรับทำท่าอนำและทางเดินเท้าในกรณีถนนตัดใหม่ เมื่อวันที่ 12 มกราคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) แต่ดูเหมือนว่าในความเป็นจริงแล้วจะไม่มีผลในทางปฏิบัติสักเท่าใด เพราะล่วงถึงปี พ.ศ. 2450 เมื่อเกิดไฟไหม้บริเวณสี่กั๊กเสาชิงช้ากับตำบลหน้าวัดสัมพันธวงษ์ ยังคงปรากฏคำยืนยันจากนายเคลา มะโฮเดีย ซึ่งได้ไปตรวจพื้นที่ว่าควรให้บ้านสร้างขึ้นใหม่สร้างทางเท้าอย่างเคร่งครัด ไม่ใช่เฉพาะแค่ผลทางด้านความปลอดภัยเท่านั้น หากแต่จะยังช่วยแก้ปัญหาการจราจรในถนนที่แคบเกินไปทั้งหลายด้วย¹⁰⁷

กฎหมายที่ว่าด้วยการกำหนดพื้นที่ทางเท้า รวมถึงความเห็นของนายช่างสุขาภิบาลนี้เองที่ยืนยันได้เป็นอย่างดีว่าถนนส่วนหนึ่งในกรุงเทพฯ ได้เข้ามาสู่ช่วงเวลาแห่งการเป็นถนนของยานพาหนะแล้วอย่างแท้จริง

3.1 พาหนะรับจ้างและพาหนะส่วนบุคคล

ยานพาหนะที่ใช้กันอยู่บนถนนในกรุงเทพฯ นั้นค่อย ๆ วัฒนาการและเพิ่มประสิทธิภาพในการเดินทางขนส่งมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อแรกสร้างถนนปรากฏว่าถนนหลายสายยังคงค่อนข้างเปลี่ยว การเดินทางสัญจรไปมาบนถนนเหล่านั้น ยังจำกัดอยู่แค่การขี่ม้าของคนบางกลุ่ม¹⁰⁸ หลังจากนั้นเริ่มมีรถม้า รถลาก รถจักรยาน รถยนต์ รถจักรยานยนต์ เป็นยานพาหนะส่วนบุคคลที่ค่อย ๆ ททยอยเข้ามาให้ใช้สอยกันในกรุงเทพฯ

การเข้ามาของบรรดายานพาหนะเหล่านี้ทุกประเภทต่างสะท้อนให้เห็นแง่มุมทางสังคม โดยเฉพาะในประเด็นความแตกต่างของกลุ่มคน และกระบวนการส่งผ่านรสนิยมในการใช้สอยของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม

การใช้รถม้านั้นปรากฏว่ามีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แต่ล่วงมาถึงต้นรัชกาลที่ 5 การใช้ยานพาหนะประเภทนี้ก็ยังคงอยู่เฉพาะแค่พระมหากษัตริย์ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ และเจ้านายชั้นสูงเท่านั้น แต่ยิ่งเมืองกรุงเทพฯ พัฒนามากยิ่งขึ้น กลุ่มคนที่มีอำนาจซื้อก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้นด้วยเช่นกัน

38/12653 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์ฯ ลงวันที่ 28 ธันวาคม 122; ปิยนาด บุนนาค, *การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ: ทุนวิจัยรัชดาภิเษกสม โภช. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), หน้า 53-54.

¹⁰⁷ ห จ ช ., ร . 5 ย ธ . 9/94, Local Sanitary Department, Office of the City Engineer, No. 1134. L.R. de la Mahotiere to H.E. Chow Phya Deveswongswiwat, 11th January, 1907.

¹⁰⁸ ตัวอย่างเช่นการที่นั่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระวชิรญาณวโรรสทรงเล่าถึงการเดินทางไปตามถนนบางรัก ถนนสีลม. ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระวชิรญาณวโรรส, “พระประวัติครุสเถา,” ใน *พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบวรราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระประวัติครุสเถา*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2514), หน้า 197.

โดยเฉพาะชาวตะวันตก และผู้ที่ร่ำรวยขึ้นจากการประกอบธุรกิจและอาชีพต่าง ๆ หลายครอบครัว ได้ซื้อรถม้าไว้ใช้เอง ขณะธุรกิจให้เช่ารถม้าก็มีมากขึ้น

กรุงเทพฯ ในช่วงปลายทศวรรษ 2440 นั้นมีกิจการเจ้าของโรงรถม้า มีรถม้าเดี่ยว และม้าคู่ให้เช่าแพร่หลาย ผู้ที่มาเช่าโดยส่วนใหญ่แล้วเป็นชาวตะวันตก ซึ่งอาจจะพักอยู่ที่โรงแรมเป็นการชั่วคราว หรือไม่ก็เป็นฝรั่งที่ทำงานตามห้างร้านต่าง ๆ ซึ่งไม่ได้ร่ำรวยเป็นถึงนายห้างที่มีรถม้าเป็นของตัวเอง แม้วก่อนหน้านั้นจะมีการวิจารณ์ว่ารถม้าเช่าในเมืองไทยนั้นค่อนข้างจะมีสภาพชำรุดทรุดโทรมเป็นอย่างมาก¹⁰⁹ แต่ท้ายที่สุดรถม้าก็ยังคงเป็นพาหนะราคาแพงของคนร่ำรวย ส่วนคนทั่วไปมักจะเดิน หรือไม่ก็ใช้รถเมล์ เมื่อมีรถลาก ก็เลือกที่จะจ้างรถลากเสียมากกว่า¹¹⁰

บทบาททางสังคมของรถยนต์นั้นก็แทบไม่ต่างไปจากกรณีของรถม้า เมื่อแรกรถยนต์เข้ามามายังเมืองไทยประมาณช่วงต้นทศวรรษที่ 2440 ก็จำกัดการใช้สอยเป็นเพียง “สิ่งใหม่” ที่น่าตื่นตาตื่นใจของกลุ่มชนชั้นสูง เมื่อเริ่มมีการนำมาใช้สอยจริง จากในระยะแรกที่ใช้สอยในแวดวงคนกลุ่มเดิม ก็เริ่มแพร่กระจายมาสู่คนที่มีความฐานะดีในสังคม

ภายใต้กระบวนการส่งต่อสนธิสัญญา ในเวลาไม่นานบรรดายานพาหนะเหล่านี้ก็เริ่มถูกใช้สอยในหมู่คนทั่วไป เออร์เนสต์ ยัง บรรยายถึงภาพเมืองกรุงเทพฯ ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ต่อด้านรัชกาลที่ 6 ว่า “เดี๋ยวนี้รถยนต์จำนวนนับพัน ๆ คัน ได้ถูกนำมาใช้ในงานธุรกิจและเพื่อความสะดวกสบายของผู้คน หนุม ๆ ชาวสยามไม่นิยมพายเรือกันอีกต่อไปแล้ว แต่หันมานิยมใช้รถจักรยานยนต์แทน”¹¹¹ เมื่อพิจารณาจากการกำหนดภาษีรถประเภทต่าง ๆ ในปี พ.ศ. 2455¹¹² ทำให้เห็นได้ว่าในปีดังกล่าวนี้ ประเภทของรถที่ใช้ในอยู่ในเมืองไทย (โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของการใช้ยานพาหนะสมัยใหม่เหล่านี้) นั้นประกอบไปด้วยรถยนต์ใช้เอง รถยนต์รับคนโดยสาร รถยนต์บรรทุกของ รถมอเตอร์ไซค์ (ชนิด 2 ล้อและ 3 ล้อ) รถม้าใช้เอง (ชนิด 4 ล้อและ 2 ล้อ) รถม้ารับจ้าง (รถม้าคู่ รถม้าเดี่ยว รถเก๋ง) รถม้าบรรทุกรับจ้าง รถลาก รถจักรยาน (ชนิด 2 ล้อและ 3 ล้อ) เกวียน โดยเกวียนนี้อาจจะเป็นพาหนะที่พบเห็นได้น้อยในกรุงเทพฯ

จาก ตารางที่ 3.10 ซึ่งแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับขี้อ้อยและเจ้าของรถยนต์จำนวนหนึ่งที่ได้จดทะเบียนในปี พ.ศ. 2454 แสดงให้เห็นกลุ่มผู้ถือครองรถยนต์ว่าจำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มผู้มีฐานะทาง

¹⁰⁹ คาร์ล บ็อค, *ท่องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง*, แปลจาก *Temples and Elephants: The Narrative of a Journey of Exploration through Upper Siam and Lao* โดยเสฐียร พันธรัย และอัมพร ทีชะระ, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2543), หน้า 41.

¹¹⁰ พระยาอนุমানราชชน, *พื้นความหลัง เล่ม 3*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, 2525), หน้า 85-86.

¹¹¹ เออร์เนสต์ ยัง, “มองสยาม,” หน้า 314.

¹¹² หจข., ร. 6 น. 8.4/2, *เรื่องการเก็บภาษีรถต่าง ๆ* (14 สิงหาคม 2455).

สังคมและเศรษฐกิจในระดับสูงแทบทั้งสิ้น โดยเป็นบรรดาเจ้านาย ขุนนาง ชาวตะวันตก ห้างร้าน และบรรดาพ่อค้าคหบดี

ตารางที่ 3.9
บัญชีจำนวนรถต่าง ๆ ที่ได้จดทะเบียนในปี พ.ศ. 2455

	ประเภทของรถ	จำนวน
1	รถยนต์ชนิด 4 ล้อ	528
2	รถยนต์ชนิด 3 ล้อ	2
3	รถยนต์ชนิด 2 ล้อ	92
	รวมรถยนต์	622
4	รถจักรยานที่ 1 (รถภูมม้าคู่)	202
5	รถจักรยานที่ 3 (รถแก่ง)	19
6	รถจักรยานที่ 4 (รถบรรทุก)	126
	รวมรถจักรยาน	347
7	รถลาก	2,698

ที่มา: หจข., ร. 6 น. 8.4/2, เรื่องการเก็บภาษีรถต่าง ๆ (14 สิงหาคม 2455).

พร้อม ๆ กับที่มีการใช้รถยนต์แพร่หลายเพิ่มมากขึ้น ก็เริ่มมีการถ่ายทอดเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับรถยนต์ ทั้งในส่วนของการบำรุงรักษารถยนต์ การยืดอายุอุปกรณ์ต่าง ๆ การป้องกันอุบัติเหตุจากการใช้รถยนต์ การซ่อมแซม แก้ไข รักษาอุปกรณ์ต่าง ๆ โดยรัฐบาลได้เผยแพร่ความรู้เหล่านี้ด้วยตนเอง¹¹³

สำหรับกรณีของรถลากนั้น¹¹⁴ พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี รัชมหาราชในกรมท่าซ้ายสมัยรัชกาลที่ 5 ได้นำตัวอย่างมาจากเมืองจีนถวายแด่รัชกาลที่ 5 สถานะของรถลากในเมืองไทยคราแรกเป็นแค่ของเล่นในหมู่เจ้านายและข้าราชการชั้นสูง จากนั้นก็เริ่มใช้สอยเดินทางไปสถานที่ต่าง ๆ ในเมือง เมื่อมีแนวโน้มว่ากลุ่มข้าราชการและคหบดีก็น่าจะนิยมใช้ จึงเริ่มมีการเพิ่มปริมาณนำเข้ารถลาก จนต่อมาก็จ้างช่างต่อรถลากเข้ามาผลิตเองในเมืองไทย แม้ว่าจะเริ่มมีการใช้แพร่หลาย แต่สำหรับในระยะแรกนั้น ผู้คนในสังคมต่างรับรู้ได้ว่า ผู้ที่นั่งรถลากนั้นต้องเป็นเจ้านาย ขุนนาง หรือไม่กี่เศรษฐีคหบดี แต่หลังจากนั้น ไม่นาน การเพิ่มปริมาณการผลิตรถลากในกรุงเทพฯ รวมถึงการ

¹¹³ หจข., ร. 6 น. 8.4/12, เรื่องปกิณณกะคดีในการใช้รถยนต์ (ม.ท.).

¹¹⁴ สงวน อึ้งคง, *สิ่งแรกในเมืองไทย, เล่ม 2, ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม* (พระนคร: สำนักพิมพ์แพร่พิทยา, 2514), หน้า 187-193.

เข้ามาสู่อาชีพหลากหลายมากขึ้นของชาวจีนอพยพ ได้ภาพการนั่งรถลากคือการสัญจรไปมาของบุคคลทั่วไป

ตารางที่ 3.10

แสดงตัวอย่างยี่ห้อและเจ้าของรถยนต์จำนวน 60 คันที่จดทะเบียนในปี พ.ศ. 2454

เจ้าของรถ	ยี่ห้อ	เจ้าของรถ	ยี่ห้อ
1 กระทรวงนครบาล	ลาเคอร์	31 พระยาเพ็ชรราชา	โอเปิล
2 กรมทหารพาหะนะ	สตาร์	32 พระอัสวดี	เนเปียร์
3 กรมกองตระเวน	ลาเคอร์	33 พระสารภรณ์วิสุทธิ	ลาร์เล
4 กรมทหารบก	สตาร์	34 พระสรยุทธประจักษ์	เลอกี
5 กรมทหารบก	แกกันนอ	35 หลวงมหาสิทธิโวหาร	ดิเร็กกี
6 กรมทหารบก	แกกันนอ	36 หลวงไมตรีวานิช	โอเปิล
7 กรมศุขาภิบาล	แคมเลอร์	37 หลวงสุวิทย์พิสุทธิ	คาแรก
8 กรมกระต๊อปันสิทธิการ	ลาเคอร์	38 หลวงภูเบนทร์นุรักษ์	เคลอมองไบยา
9 บริษัทไฟฟ้า	เบกเกอร์	39 เจ้าหมื่นสรรเพชภักดี	ดิเลกกี
10 บริษัทไฟฟ้า	เบกเกอร์	40 หมอเอชแคมเปิลไฮเอช	ออสกิน
11 บางกอกแมนูแฟกเจอร์ริง	ซิกเกิลลี	41 มิสเตอร์อีเอส เปอโรเลรี	คาเร็ก
12 ห้างเฮาเว็คเอสกิน	คิเดียน	42 มิสเตอร์เฮเอฟ บ็อบ	ลอร์ไล
13 ห้างเอชบีโมเนอด	เคลอมองไบยา	43 มิสเตอร์เกียร์ช	วาดเลอร์
14 ห้างวินเซอร์แอนโก	แกกันนอ	44 มิสเตอร์แอมเอแอดการ์	ฟอร์ด
15 ห้างอิชิโมเนอด	เกรกริว	45 มิสเตอร์ซีแอล สิกรี	อิตดาลา
16 พระองค์เจ้าสุริยงค์ประยูรพันธ์	โอเปิล	46 มิสเตอร์ซีโอเวอร์เว็ก	เรโนล์
17 หม่อมเจ้ารัชไชย	สะโตเวอร์	47 มิสเตอร์คัปทิมิวเวอร์	ซิกเกิลลี
18 กรมขุนนครสวรรค์	โอริกส์	48 มิสเตอร์คิปเตอร์ชัน	ฟอร์ด
19 กรมขุนสรรพศาสตร์	โอเปิล	49 มิสเตอร์แฮมมิลตันไปรด์	ซิกเกิลลี
20 เจ้าคุณจอมมารดาแพ	โอเปิล	50 มิสเตอร์เยเอส เบราเคอร์	แวกฟาเลีย
21 เจ้าจอมมารดาจรูญ	โอเปิล	51 มิสเตอร์อาร์ฟักจินตตี	เบรานน์
22 พระยาราชวังสรรค์	เปอร์โย	52 มิสเตอร์คอมัส เอชโปลาด	ปราเชียร์
23 พระยาสุนทรบุรี	ซิคิล	53 นายพันทิพย์รักษา	ฮัมเบอร์
24 พระยานุศรภดี	สวีฟต์	54 นายเลิศ	ฟอร์ด
25 พระยาจรรยาอุคกฤค	คาแรก	55 นายวิเชียร	ปราเชียร์
26 พระยาราชพินิจชัย	ปราเชียร์	56 นายแฉ่ง	โอเปิล
27 พระยาศิริไอสวรรย์	ลาเคอร์	57 นายชื่น	โอเปิล
28 พระยาศิริไอสวรรย์	ลาเคอร์	58 นายป๋วยไคยม	เปอร์โยด์
29 พระยาศิริไอสวรรย์	ลาเคอร์	59 จินชื่น	เปอร์โยด์
30 พระยาศิริไชยบูรินทร์	ซิคิล	60 จินโจกิมมัย	ฮัมเบอร์

ที่มา: รวบรวม/เรียบเรียงจาก หจข. ร. 6 น. 8.4/1, เรื่องบัญชีรายชื่อเจ้าของรถยนต์ (มีนาคม 2454).

3.2 รถโดยสารของชาวเมืองกรุงเทพฯ

ในขณะที่รถส่วนตัวประเภทต่าง ๆ มักจำกัดการใช้สอยอยู่เฉพาะในหมู่ชนชั้นสูง และกลุ่มผู้มีฐานะดี วิถีชีวิตของชาวเมืองกรุงเทพฯ ทั่วไปได้อาศัยรถโดยสารในการเดินทาง รถโดยสารที่มีบทบาทสำคัญต่อการสัญจรในเมืองกรุงเทพฯ มากที่สุดประเภทหนึ่งคือรถราง รถโดยสารประเภทนี้สามารถให้บริการผู้คนได้เป็นจำนวนมาก มีการขยายเส้นทางอย่างต่อเนื่อง ไปตามแหล่งชุมชนสำคัญหลายพื้นที่ของเมือง ช่วงเวลานับแต่ต้นทศวรรษที่ 2430 เป็นต้นมา ซึ่งมีการเริ่มดำเนินธุรกิจในการกิจการรถรางอย่างจริงจัง จึงเป็นช่วงเวลาที่ว่าชาวเมืองกรุงเทพฯ สามารถเดินทางติดต่อธุระการงาน หรือด้วยจุดประสงค์อื่น ๆ ไปตามส่วนต่าง ๆ ของเมืองได้อย่างสะดวกสบายรวดเร็ว ผู้คนที่มีความจำเป็นต้องเดินทางเข้ามายังศูนย์กลางทางการค้า หรือสถานที่ราชการอย่างไม่ลำบากยากเย็น

การดำเนินการของธุรกิจรถรางแรกเริ่มนั้นยังเป็นการใช้ม้าลากจูง พระยาอนุমানราชชน¹¹⁵ กล่าวว่า ในช่วงเวลาซึ่งการเช่ารถม้าโดยสารจำกัดอยู่เฉพาะแต่ชาวตะวันตกและผู้มีฐานะก่อนข้างมีอันจะกินเท่านั้น คนไทยทั่วไปส่วนหนึ่งได้อาศัยรถราง (โดยทั่วไปจะเรียกกันว่า “รถเมล์”) นี้ในการเดินทาง รถเมล์โดยสารประจำทางนี้มีอยู่เพียงสายเดียว คือสายถนนเจริญกรุง ตั้งต้นที่บ้านใหม่ตำบลบางขวาง สุดทางที่ท้องสนามหลวง เป็นเส้นทางจากพื้นที่ด้านใต้พระนคร จากทะเลวงโรงงาน โรงเลื่อย โรงสี วิ่งผ่านถิ่นพำนักชาวตะวันตก ย่านสถานกงสุล ย่านการค้า สู่ใจกลางพระนคร รถเมล์นี้วิ่งได้สองแถว หน้าหน้าเข้าหากัน จะนั่งได้มากหรือน้อยแล้วแต่ขนาดของรถ ตัวรถสร้างด้วยไม้ มีสี่ล้อ เทียมด้วยม้าคู่ คนขับนั่งอยู่ข้างหน้ารถ ตอนท้ายรถมีชั้นบันไดหรือเป็นชั้นเดียว ในเวลาเช้า รถเมล์จะจอดคอยรับคนโดยสารที่บ้านใหม่ราว 3-4 คัน เริ่มออกเที่ยวแรกราว 7 นาฬิกา แต่กว่าจะถึงท้องสนามหลวงก็ประมาณช่วงบ่ายโมง ทั้งนี้เนื่องจากเมื่อรถขับไปถึงโรงบ่อนแต่ละแห่ง ซึ่งเป็นที่ชุมนุมชน รถจะจอดรอรับคนโดยสารนานถึง 15 นาที หรือไม่ก็มากกว่านั้น ส่วนค่าโดยสารจะคิดราว 6 สตางค์ตลอดสาย จะขึ้นลงตรงไหนก็ได้ทั้งนั้น

หลังจากดำเนินกิจการได้ไม่นาน รถรางแบบใช้ม้าลากนี้ก็หยุดไปเนื่องจากราคาค่าโดยสารค่อนข้างแพง และคนโดยสารก็ไม่มากเท่าที่ควร บริษัทบางกอกแตรมเวส์ จำกัด ลิมิเต็ด เข้ามาดำเนินการในธุรกิจนี้ และปี พ.ศ. 2437 จึงมีการเปลี่ยนมาใช้รถรางไฟฟ้าเป็นครั้งแรก และจากที่มีการเปิดใช้เส้นทางได้เพียงเส้นทางเดียวในช่วงเวลาที่ผ่านมา ก็มีการขยายเส้นทางเดินรถขึ้นอีกหลายสาย กินอาณาเขตอันกว้างขวางของเมืองกรุงเทพฯ ดังที่กาญจนาภรณ์¹¹⁶ ได้บรรยายเส้นทางรถรางสายถนนตก หรือสายหลักเมือง (หรือที่ชาวบ้านเรียกกันติดปากว่ารถรางสายเหลือง) ซึ่งเล่นผ่านสถานชุมชนสำคัญ ๆ ตอนกลางและตอนใต้พระนครไว้ว่า

¹¹⁵พระยาอนุমানราชชน, *พื้นความหลัง เล่ม 3*, หน้า 89-91.

...วางรางคู่ตั้งต้นที่หน้าศาลเจ้าพ่อหลังเมืองทางด้านสนามหลวง... ถึงสะพานหก มีรางข้ามคลองตลาด แล้วเลี้ยวขวาตามริมคลอง ถึงตรงปากที่จะเข้าแพร่งภูธรมีรางเหล็ก ต่อมาอีกหน่อยหนึ่งถึงถนนบำรุงเมือง เลี้ยวเดินทางซ้ายถึงสี่กั๊กเสาชิงช้า เลี้ยวเดินทางซ้ายไปตามถนนเฟื่องนคร ข้ามสะพานรรางที่คลองวัดราชบพิธ (คลองหลอดเดิม) เดินเรื่อยไปถึงสี่กั๊กพระยาศรี ข้ามถนนเจริญกรุง ไปเดินเลียบฝั่งขวาจนถึงสะพานเหล็กบน (สะพานดำรงสถิตย์) เดินตรงไปจนถึงสะพานเหล็กล่าง (สะพานพิทยเสถียร) ข้ามคลองผดุงแล้วหักเลี้ยวซ้ายไปทางฝั่งขวา ตลอดไปจนถึงถนนตก สามแยก (ต้นประดู่) ซึ่งตัดกับถนนยาวราช... ข้ามถนนยาวราชเรื่อยไป ถึงตลาดน้อยอยู่ราวตรงข้ามศาลไปรษณีย์ เลี้ยวฝั่งขวาตรงไปข้ามสะพานเหล็กล่าง (สะพานพิทยเสถียร) คลองผดุง แล้วหักเลี้ยวไปทางด้านสถานทูตอังกฤษ ซึ่งต่อไปเป็นบริษัทห้างใหญ่ของฝรั่งต่าง ๆ จนถึงถนนตก¹¹⁶

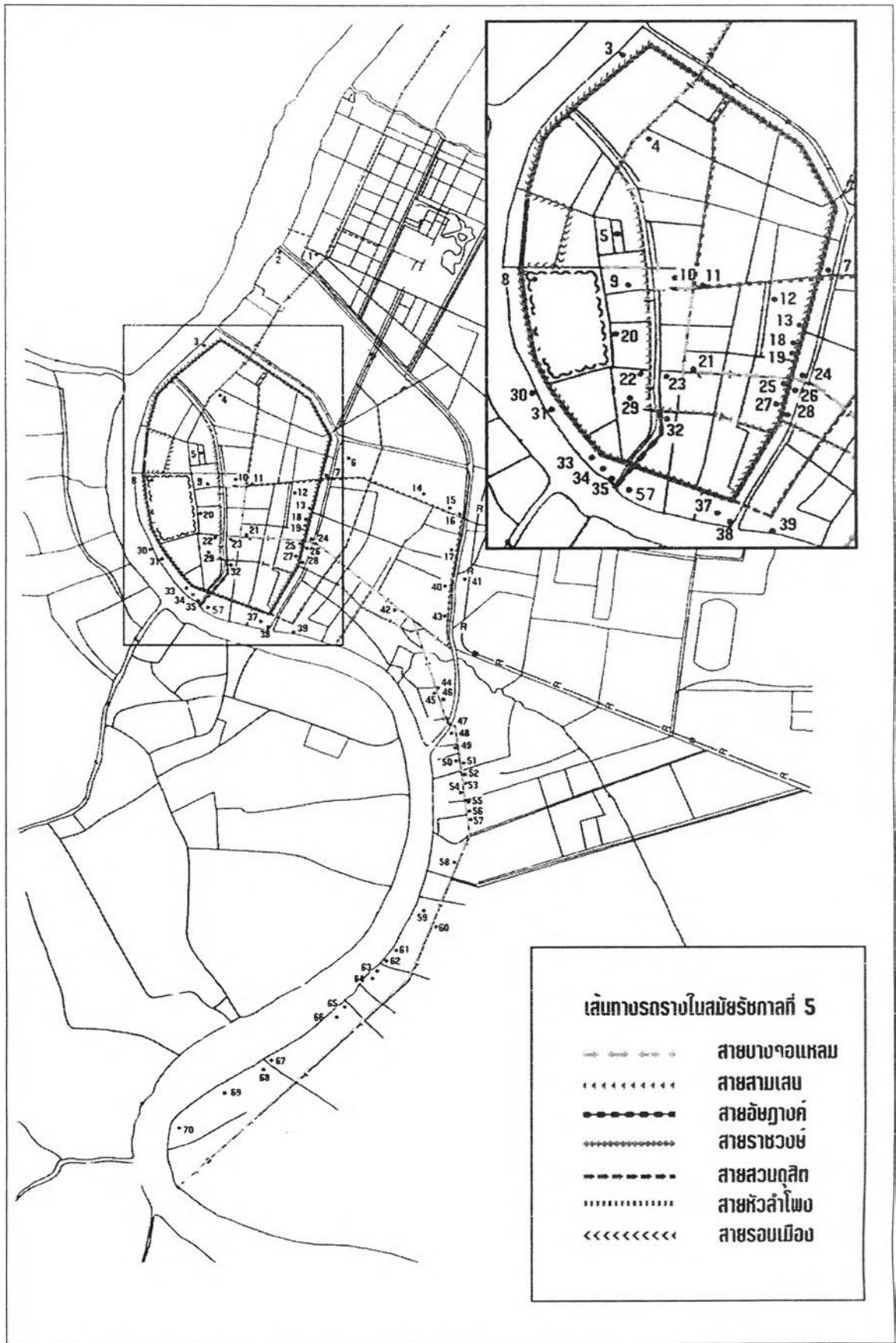
สำหรับรรางอีกสายหนึ่ง ซึ่งกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ และบรรดาผู้ร่วมทุนทั้งชาวไทยและชาวตะวันตก (ภายใต้นามบริษัทรรางไทย ทุนจำกัด) ได้เข้ามาดำเนินการในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ซึ่งเรียกกันว่าสายรอบเมือง (หรือรรางสายแดง) เนื่องจากเดินเป็นวงเลียบกำแพงเมืองนั้น...

ตั้งต้นจากราววัดราชาธิวาส มาตามถนนจักรพงษ์ ข้ามสะพานนรรัตน์คลองบางลำภู แล้วเลี้ยวขวาตรงที่มุมห้าง ต. เจริญ เลียบกำแพงไปตามถนนพระสุเมรุ ถนนพระอาทิตย์ ข้ามคลองหลอดทำข้างวังหน้า เลี้ยวมาตามถนนราชินีข้างคลองหลอด แล้วเลี้ยวไปตามถนนหน้าพระธาตุริมสนามหลวง ถึงถนนพระจันทร์ แล้วเลียบกำแพงเมืองไปตามถนนพระจันทร์ (ผ่านโรงเรียนปทุมมาหาคู) ถึงท่าพระจันทร์ เลี้ยวไปตามถนนมหาธาตุฟากตรงข้ามกับวัดมหาธาตุ ไปถึงท่าข้างวังหลวง ข้ามไปเดินทางท่าราชวรดิฐ... ตลอดไปถึงท่าเตียน ไปทางฟากโรงเรียนราชินีล่าง ข้ามคลองตลาดแล้วเปลี่ยนไปเดินทางฝั่งเหนือ เรื่อยไปโรงเรียนสวนกุหลาบ โรงไฟฟ้า แล้วเลี้ยวไปตามถนนจักรเพชร ถึงสี่แยกพาหุรัด สะพานหัน เปลี่ยนทางข้าม ไปเดินเลียบกำแพงเมือง เรื่อยตลอดไปจนถึงบางลำภูประตูใหม่ ก็เข้าทางที่ไปโรงเก็บวัดราชาธิวาส

และในเวลาติดต่อกันนี้ สายแดงได้แยกที่บางลำภู... เดินมาริมวัดบวรนิเวศวิหาร เข้าถนนบ้านตะนาวทางด้านตะวันตก ผ่านถนนราชดำเนินกลางมาข้ามคลองวัดมหารุณพ์ (คลองหลอดเดิม) ผ่านศาลเจ้าพ่อเสือ... ตรงไปสี่กั๊กเสาชิงช้า ข้ามสะพานวัดสุทัศน์ เรื่อยไปข้ามคลองโง่งอ ตรงไปสี่แยกแมนศรี ผ่านสวนมะลิไปจนถึงสะพานยศเส... เป็นทางรรางสายแดงอีกทางหนึ่ง¹¹⁷

¹¹⁶ กาญจนาภรณ์, กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี, 2545), หน้า 252.

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 254.

แผนที่ 3: แสดงเส้นทางเดินรกรางในกรุงเทพฯ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2451 เมื่อรถรางทั้งสองสายต่างตกอยู่ภายใต้การดำเนินการของบริษัทไฟฟ้าสยามแต่เพียงผู้เดียว ก็ยังมีการขยายรางต่อไปอีกหลายสาย เฉพาะภายในเขตกำแพงเมืองก็มีสายมาจากบางซื่อข้ามคลองผดุงกรุงเกษมมาตามถนนจักรพงษ์ ข้ามคลองหลอดมาตามถนนราชินี เข้าถนนพระพิทักษ์ ไปตามถนนพารุคถึงสะพานหัน เลี้ยวข้ามคลองโอง่างไปตามถนนเขาวราชจนสุดถนน แล้วจึงเลี้ยวมาตัดกับสายหลักเมือง ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ผ่านสถานีรถไฟหัวลำโพงเรื่อยไป¹¹⁸

จากตัวอย่างเส้นทางเดินรถรางเหล่านี้จะเห็นได้ว่ายานพาหนะโดยสารประเภทนี้สามารถให้บริการครอบคลุมพื้นที่ส่วนต่าง ๆ ของเมือง ได้อย่างกว้างขวาง ขณะที่ในส่วนของคนที่เดินทางโดยสารไปกับรถราง ก็จะพบว่ามีความหลากหลาย บางส่วนอาจจะเป็นอันธพาล เหตุการณ์วุ่นวายทะเลาะเบาะแว้ง ยิ่ง แทง ฟัน หรือปล้นกันบนรถรางนั้นเกิดขึ้นอยู่เสมอ ๆ¹¹⁹

เหตุการณ์เหล่านี้ซึ่งสะท้อนผ่านมาทางหน้าหนังสือพิมพ์แสดงให้เห็นบางลักษณะของกลุ่มคนที่โดยสารไปกับรถราง บางครั้งเกิดการปล้นขึ้นหลายเหตุการณ์ในวันเดียวกัน และผู้ถือเงินจำนวนมากก็ถูกปล้นไป อย่างเช่นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในวันที่ 30 มีนาคม พ.ศ. 2439 ซึ่งหญิงผู้หนึ่งถูกปล้นเงิน 3 ชั่ง ขณะที่เงินผู้หนึ่งถูกปล้นเงิน ไปถึง 200 บาท¹²⁰ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอย่างน้อยที่สุดคนมีเงินจำนวนไม่น้อยก็ได้อาศัยไปกับรถราง

3.3 ปัญหาถนนและการจราจรในเมือง

การเติบโตอย่างรวดเร็วของเมืองกรุงเทพฯ ในช่วงรัชกาลที่ 5 ได้ทำให้หลายชุมชนมีการตั้งบ้านเรือนอยู่อย่างแออัดยัดเยียด ถนนในเขตชุมชนเหล่านี้ได้กลายมาเป็นปัญหาสำคัญที่รัฐบาลต้องตามแก้ไขอยู่ตลอดเวลา ชุมชนในท้องที่สำเพ็งจะเกิดปัญหาในลักษณะดังกล่าวนี้บ่อยครั้ง

สำเพ็งเป็นชุมชนใหญ่มาตั้งแต่ช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชุมชนการค้านี้มีผู้คนอาศัยอย่างหนาแน่นและเพิ่มมากขึ้นอยู่ตลอดเวลา ในอดีตเรื่อยมาการเกิดอัคคีภัยในท้องที่นี้สร้างความเสียหายแก่ชีวิตและทรัพย์สินของผู้อาศัยในละแวกนี้รุนแรงเสมอ ถึงช่วงปลายรัชกาลที่ 5 รัฐบาลวิตกกังวลปัญหาอันเกิดขึ้นต่อชุมชนที่ใหญ่โตนี้เป็นอย่างยิ่ง ท้ายที่สุดก็ได้ตระหนักว่าถนนเก่าหลายสายซึ่งตัดขึ้นโดยไม่ได้ใส่ใจในมาตรฐานเท่าที่ควรนั้นเริ่มคับแคบไปเสียแล้ว ปัญหาดังกล่าวเกี่ยวกับถนน ไม่ได้เพียงแต่ทำให้การเดินทางสัญจรลำบาก หรือการบำรุงรักษาความสะอาดติดขัดเท่านั้น แต่ยังขัดขวางความสะดวกในการที่เจ้าพนักงานจะเข้าไปประจันอันตรายเวลาเกิดเพลิงไหม้หรือภัยอันตรายอื่น ๆ

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 256.

¹¹⁹ ตัวอย่างเช่น หจข., ร. 5 น. 8.1/138, เรื่องหมื่นสกลมรคา ยื่นรายงานผู้ร้ายลอบเอาปืนยิง ลอบฟัน ขว้างปากน โดยสาร คนตรวจรถราง มีบาทแผลรวม 6 ราย (29 สิงหาคม 116).

¹²⁰ “ปะกิติณณะกะประวัติ,” สยามออบเซอร์เวออร์, วันพุธที่ 1 เมษายน 115 (พ.ศ. 2439).

ด้วยเหตุนี้เมื่อเกิดเพลิงไหม้ขึ้นแต่ละครั้ง รัฐบาลจะออกประกาศตามมาเพื่อแก้ปัญหาเกี่ยวกับการจัดการชุมชนเป็นคราว ๆ ไป โดยส่วนใหญ่ก็จะเป็นการขยายถนนเดิม หรือตัดถนนใหม่เพื่อต่อถนนสายอื่น ๆ ให้เกิดทางเข้าออกชุมชนที่สะดวกแก่คนทั่วไป และแก่เจ้าหน้าที่เข้าไประงับปัญหาต่าง ๆ รวมถึงจัดการสุขาภิบาลได้อย่างมีประสิทธิภาพ¹²¹

สำหรับปัญหาการจราจรในกรุงเทพฯ ที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นยังไม่ได้เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในหลายท้องที่ แต่จำกัดอยู่เฉพาะภายในเขตกำแพงเมืองและพื้นที่ด้านใต้พระนครเท่านั้น ซึ่งพื้นที่นี้ถือเป็นเขตเมืองที่คับคั่งไปด้วยบ้านเรือนและผู้คนจำนวนมาก ทั้งนี้ปัญหาการจราจรโดยส่วนใหญ่มักจะสืบเนื่องมาจากการก่อสร้างถนนที่ไม่ได้มาตรฐาน และรัฐบาลคาดการณ์ได้ในระดับที่น้อยเกินไป ถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในอนาคตเมื่อประชากรรวมถึงยานพาหนะในเมืองเพิ่มมากขึ้น อันทำให้ถนนหลายสายไม่อาจรองรับเมืองที่เติบโตใหญ่ แม้แต่การที่รัฐบาลจะกำกับควบคุมเอกชนให้ดำเนินการสร้างถนนตามมาตรฐานของรัฐบาลเองก็ทำได้น้อยเกินควร ขณะที่การจ้างที่ปรึกษาชาวต่างประเทศเข้ามาทำงาน ก็ดูเหมือนว่าค่าปรึกษาโดยส่วนใหญ่จะจำกัดอยู่เฉพาะแค่ปัญหาทางเทคนิควิธีการในการสร้างและบำรุงถนน¹²² กระทั่งถึงตอนปลายรัชกาลซึ่งเริ่มเกิดปัญหาการจราจรในบางท้องที่ จึงเริ่มปรากฏค่าปรึกษาที่ผ่านการวางแผนวางผัง แต่นั่นก็มักเป็นการวางแผนเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเสียโดยส่วนใหญ่

การตัดถนนนั้นถือได้ว่าเป็นกิจกรรมเพื่อแสวงหากำไรจากราคาที่ดินที่สูงขึ้น กับจะนำไปสู่การสร้างห้องเช่าห้องแถว เมื่อการแสวงหากำไรถูกให้ความสำคัญในระดับสูง จะพบว่าในหลาย ๆ กรณี ถนนของเมืองกรุงเทพฯ ถูกสร้างขึ้นอย่างไร้แบบแผนหรือไร้มาตรฐานที่ดีพอ ขึ้นอยู่กับว่าจะกระทบกระเทือนต่อการแสวงหากำไรหรือไม่ อย่างเช่นในกรณีครั้งพระยาสุรศักดิ์ ได้ทำการซื้อที่และขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตตัดถนน 3 สายในท้องที่ตำบลสีลม มีถนนสายหนึ่งตัดเข้าไปในเขตบางรัก และจะตัดผ่านที่ตึกแถวของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร เมื่อทางกรมพระคลังข้างที่ได้คำนวณผลกระทบต่อค่าเช่าตึกที่จะเก็บได้แล้ว รัฐบาลแก้ปัญหาโดยกำหนดให้ลดขนาดถนนที่จะตัดให้แคบลง เพื่อว่าจะได้ไม่ต้องรื้อตึกเข้านั้น แทนที่จะให้รื้อตึกเพื่อจะได้ถนนที่กว้างขวางได้มาตรฐาน¹²³

¹²¹ หจข., ร. 5 ยช. 9/103, ประกาศตัดถนนในที่เพลิงไหม้ตำบลศาลเจ้าเก่า ท้องที่อำเภอสำเพ็ง ลงวันที่ 11 เมษายน 125; หจข., ร. 5 ยช. 9/104, ร่างประกาศตัดถนนในที่เพลิงไหม้ตำบลลาดน้อยแล้วัดสัมพันธวงษ์ ท้องที่อำเภอสำเพ็ง ลงวันที่ 25 กุมภาพันธ์ 125; หจข., ร. 5 ยช. 9/110, ประกาศตัดถนนในที่เพลิงไหม้ตำบลศาลเจ้าอเนียง ท้องที่อำเภอสำเพ็ง ลงวันที่ 18 มกราคม 127.

¹²² ตัวอย่างเช่น, หจข., ร. 5 ยช. 9/85, สำเนาที่ 1567 รายงานว่าด้วยเรื่องถนนแลการรักษาความสะอาดในบริเวณกรุงเทพฯ ซึ่งมองซิเออร์ ม โสเดีย ทำยื่นต่อเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ลงวันที่ 21 ตุลาคม 121.

¹²³ หจข., ร. 5 ยช. 9/46, กรมพระคลังข้างที่ ที่ 80/1000 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 7 ธันวาคม 118.

ถึงตอนปลายรัชกาลที่ 5 แม้ว่าการคมนาคมสัญจรบนถนนหนทางของกรุงเทพฯ โดยรวมจะยังไม่หนาแน่นคับคั่ง และรถราบนถนนก็ยังไม่มียามากมายนัก แต่ก็เริ่มปรากฏชัดแล้วว่าถนนบางสายในเขตเมืองเริ่มมีการสัญจรไปมาพลุกพล่าน และเกิดอุบัติเหตุบนท้องถนนบ่อยครั้ง อาทิเช่น ในเขตเมืองตรงจุดถนนพลับพลาไชยเชื่อมถนนบำรุงเมือง ได้เกิดเหตุรถรางชนกับรถม้าอยู่เนือง ๆ จนกรมสุขาภิบาลต้องทำการแก้ถนนให้เกิดการระวังป้องกันอุบัติเหตุในลักษณะดังกล่าวนี้ ได้มีประสิทธิภาพขึ้น¹²⁴ หรืออย่างในถนนกรุงเกษมก็มีการสัญจรคับคั่งทั้งรถม้าและรถราง โดยเฉพาะเมื่อรถไฟมาถึง กระทั่งนายเดลา มะโฮเตีย (L.R. de la Mahotiere) นายช่างสุขาภิบาล เสนอให้ตัดถนนตรงจากโรงพักพลตระเวนสามแยกไปยังสถานีรถไฟเพื่อจะบรรเทาจำนวนคนและรถบริเวณมุมสะพานตรงข้ามสะพานสุประดิษฐ์ ซึ่งตรงมุมสะพานนี้เป็นที่สุดทางรถรางสองสาย ทั้งยังเป็นที่พักของรถลากด้วย¹²⁵ ด้วยเหตุนี้ในระยะช่วงปลายรัชกาลที่ 5 นี้เองที่เริ่มปรากฏว่ารัฐบาลพยายามกำหนดให้ถนนที่จะตัดขึ้นใหม่ต้องกว้างขวางพอสมควร โดยเฉพาะในเขตการสัญจรพลุกพล่านของเมือง การขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตตัดถนนสี่พระยาโดยพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองและคนอื่น ๆ จึงถูกรัฐบาลกำหนดให้สร้างถนนกว้างขึ้นกว่าที่เขียนแปลนมา จากที่กว้างแค่ 5 วาก็ให้เป็นกว้างอย่างน้อยที่สุด 7 วา 2 สอก หรือถ้าขยายออกไปได้ถึง 11 วา 2 สอกหรือ 12 วาได้ก็จะยิ่งดี รัฐบาลหวังที่จะให้ถนนนี้สามารถช่วยแบ่งรถไปจากถนนเจริญกรุงซึ่งการสัญจรคับคั่ง¹²⁶

จากถนนที่สร้างขึ้นอย่างสะเปะสะปะและไม่ได้มาตรฐานเดียวกันเกือบตลอดรัชกาล ปัญหาเริ่มมาปรากฏในช่วงปลายรัชกาล เมื่อรถราในเมืองเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว รัฐบาลเพิ่งเริ่มมากำหนดขนาดถนนที่จะตัดขึ้นใหม่เมื่อล่วงถึงปี พ.ศ. 2451 โดยให้พิเคราะห์วินิจฉัยล่วงหน้าว่าสมควรจะเป็นถนนขนาดใหญ่ (กว้าง 12 วา) ขนาดกลาง (กว้าง 8 หรือ 9 วา) หรือขนาดเล็ก (4 หรือ 5 วา) เพื่อจะได้ไม่ต้องมาตามแก้ถนนเก่าอย่างที่เป็นอยู่เสมอ ๆ โดยให้เริ่มกำหนดทุกสายตั้งแต่การสร้างถนนราชดำริห์เป็นต้นไป¹²⁷

¹²⁴ หจข., ร. 5 ยธ. 9/99, กรมพระคลังข้างที่ ที่ 63/878 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ 21 กันยายน 125.

¹²⁵ ห จ ข ., ร . 5 ย ธ . 9/102, Local Sanitary Department, Office of the City Engineer, No. 549. L.R. de la Mahotiere to Chow Phya Theveswongsevivat, 12th October, 1905; หจข., ร. 5 ยธ. 9/97, กรมสุขาภิบาล ที่ 25/2284 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ลงวันที่ 6 ธันวาคม 124.

¹²⁶ หจข., ร. 5 ยธ. 9/89, ศาลาว่าการนครบาล ที่ 17/8072 หนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ ลงวันที่ 17 กันยายน 123.

¹²⁷ หจข., ร. 5 ยธ. 9/96, กรมราชเลขาการ ที่ 10/279 พระบรมราชกระแสรัชกาลที่ 5 ถึงพระยาสุขุมนัยวินิต ลงวันที่ 17 พฤษภาคม 127.

ปัญหาและวิธีทางแก้ไขในลักษณะเดียวกันนี้ถูกเน้นย้ำอีกครั้งในอีกสองปีต่อมา โดยปรากฏในรายงานของนายเดลา มะ โฮเตีย นายช่างสุขาภิบาล^{12x} อันคูเหมือนจะเป็นรายงานที่จริงจังกฉบับแรกของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในช่วงเวลาที่เมืองกรุงเทพฯ นั้นเติบโตใหญ่ขึ้นอย่างมาก ผู้คนในเมืองก็เพิ่มขึ้นรวดเร็ว ถนนหนทางก็เต็มไปด้วยรถราขวักไขว่ โดยเฉพาะในพื้นที่ทางตอนใต้ของพระนคร อันมีถนนเจริญกรุงเป็นถนนสายหลัก แต่ก็คับแคบอย่างมากไปเสียแล้ว นายเดลา มะ โฮเตีย วิจารณ์ทางรัฐบาลว่าได้ปล่อยปละละเลยปัญหาเกี่ยวกับการสร้างถนนและการจราจรเสมอมาจนยากยิ่งเหลือเกินกับการที่จะเข้าไปแก้ไข สาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งคือการปล่อยให้เอกชนสร้างถนน โดยไม่มีแบบแผนและการกำกับดูแลที่เหมาะสม ถนนเกือบทุกสายในพื้นที่แถบนี้ได้กลายเป็นถนนที่แทบจะไร้ประสิทธิภาพอย่างสิ้นเชิงต่อการเอื้อประโยชน์ในการเดินทางของผู้คน รายงานฉบับนี้ของเขายังได้เสนอการวางผังถนน ซึ่งอาจจะเป็นการพยายามวางผังเมืองครั้งแรก ๆ ของกรุงเทพฯ แต่ก็ยังจำกัดมุมมองอยู่เฉพาะการเผื่อไว้สำหรับการเติบโตของเมืองอันจะขยายใหญ่ออกไปทางด้านทิศตะวันออกในท้องที่ปทุมวัน แต่โดยส่วนใหญ่ของข้อเสนอก็คือการพยายามแก้ปัญหาที่ถนนที่มีอยู่เดิมไม่อาจรองรับการเพิ่มจำนวนของผู้คนและการสัญจร ไปมา ได้อีกต่อไป

4. สาธารณูปโภค

ควบคู่ไปกับการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบก และขบวนพาหนะในเมือง ประเด็นสำคัญอีกประเด็นหนึ่งสำหรับการพิจารณาถึงวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของเมือง ก็คือการพัฒนาทางด้านกิจการสาธารณูปโภค สองสาธารณูปโภคที่สำคัญซึ่งยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวเมือง คือกิจการไฟฟ้าและน้ำประปา

4.1 ไฟฟ้า

การพัฒนากิจการสาธารณูปโภคในส่วนของไฟฟ้าในเมืองกรุงเทพฯ นั้นกำเนิดขึ้นมาในลักษณะเป็นการลงทุนทางธุรกิจเพื่อแสวงหากำไร ผู้ที่เข้ามาดำเนินการในธุรกิจนี้มีทั้งกลุ่มชนชั้นนำสยาม บริษัทของชาวตะวันตก และรัฐบาลสยามเองในเวลาต่อมา จุดเริ่มต้นอย่างเป็นทางการของการพัฒนากิจการสาธารณูปโภคนี้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2432 โดยกลุ่มชนชั้นนำของสยาม ภายใต้ชื่อ “บริษัท ไฟฟ้าสยาม” แต่เนื่องด้วยปัญหาทางด้านเงินทุน และการขาดแคลนความรู้ทางเทคนิคในการดำเนินการ และการจัดการบริหาร ทำให้บริษัท ไฟฟ้าสยามถึงแก่ภาวะล้มละลายไปในเวลา

^{12x} หจข., ร. 5 ขบ. 9/117, คำชี้แจงเรื่องที่จะแก้ไขการ ไปมาในถนนเจริญกรุงให้น้อยลง โดยนาย L. R. de la Mahotiere ลงวันที่ 4 มกราคม 2453.

ไม่นาน ในปี พ.ศ. 2440 จึงมีชาวตะวันตกเข้ามาซื้อสัมปทานดำเนินการอยู่ในช่วงระยะสั้น ๆ ก่อนที่จะขายสัมปทานให้แก่บริษัทสยามอิเล็กทริซิติ คอมปานี ลิมิเต็ด บริษัทของชาวเดนมาร์ก ซึ่งเป็นบริษัทที่ได้ดำเนินการไฟฟ้ามายาวนานจนถึงปี พ.ศ. 2493 ความสำเร็จในแง่ผลกำไรของบริษัทฯ นี้ ผนวกกับการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของรัฐบาลต่อผลประโยชน์ของไฟฟ้า ความต้องการลดค่าไฟฟ้าประจำที่ต้องจ่ายให้แก่บริษัทฯ ฯลฯ ได้กระตุ้นให้รัฐบาลหันมาลงทุนในธุรกิจสาธารณูปโภคนี้เอง กระทั่งมีการจัดตั้งโรงไฟฟ้าสามเสนของรัฐบาลขึ้นในปี พ.ศ. 2457¹²⁹

คุณประโยชน์ของไฟฟ้าที่เข้ามายังกรุงเทพฯ ในระยะแรกนั้นเป็นไปอย่างจำกัด กล่าวคือเพียงเป็นพลังงานไฟฟ้าสำหรับให้แสงสว่าง และเฉกเช่นเดียวกับ “สิ่งใหม่” โดยส่วนใหญ่ที่เข้ามาในสังคมไทย คือยังเป็นสินค้าราคาแพง ด้วยเหตุนี้การบริโภคไฟฟ้าจึงค่อนข้างจำกัดด้วยเช่นกัน นับตั้งแต่บริษัทไฟฟ้าสยามได้ดำเนินการในธุรกิจบริการไฟฟ้า กลุ่มผู้บริโภคที่สำคัญก็คือรัฐบาล ซึ่งนำไฟฟ้าไปใช้ในพระราชวัง หน่วยงานราชการ และตามถนนหนทาง วิจารณ์ ดือ่อง¹³⁰ ได้คาดคะเนพื้นที่จำหน่ายไฟฟ้าในคราแรกเปิดบริการว่าน่าจะจำกัดอยู่เฉพาะในพื้นที่ใกล้เคียงกับที่ตั้งโรงไฟฟ้า ณ วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) โดยเส้นทางจำหน่ายไฟฟ้าก็น่าจะไปตามถนนบริเวณใจกลางพระนคร ซึ่งเป็นที่ตั้งของวังเจ้านาย หน่วยงานราชการ สถานกงสุล และห้างร้านของชาวต่างประเทศ ขณะที่กลุ่มผู้บริโภคหลักนอกเหนือจากหน่วยงานราชการ คงได้แก่กลุ่มชนชั้นนำซึ่งพำนักอาศัยอยู่บริเวณเกาะรัตน โกสินทร์ กลุ่มชาวตะวันตกที่เข้ามาทำธุรกิจการค้า ทั้งนี้การคิดอัตราค่าไฟฟ้ายังคงเป็นระบบเหมาจ่ายตามจำนวนอุปกรณ์ที่ติดตั้งและจำนวนหลอดไฟฟ้าที่ใช้แต่ละแห่ง ทั้งนี้บริษัทไฟฟ้าสยามคิดอัตราค่าดวงโคมไฟฟ้าต่อผู้ใช้ประมาณดวงละ 2 บาทต่อเดือน ซึ่งเป็นอัตราที่สูงมากอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าว ขณะที่ราคาอุปกรณ์และค่าติดตั้งก็ต้องใช้เงินในการจัดการสูง ผู้ที่จะติดตั้งไฟฟ้าได้นั้นควรจะมีรายได้เดือนหนึ่งเป็นพัน ๆ บาท

เมื่อบริษัทสยามอิเล็กทริซิติ คอมปานี ลิมิเต็ด เข้ามาดำเนินการในกิจการไฟฟ้าในปี พ.ศ. 2441 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่กรุงเทพฯ ได้จัดตั้งกรมสุขาภิบาลขึ้นมาบริหารจัดการเมืองแล้วนั้น รัฐบาลยังคงเป็นลูกค้าหลัก มีลูกค้าเป็นสามัญชนบ้างเล็กน้อยและเช่นเดียวกับช่วงเวลาก่อนหน้า กระแสไฟฟ้าและอุปกรณ์ไฟฟ้าก็ยังคงเป็นสินค้าราคาแพง กลุ่มผู้ใช้ไฟฟ้าจึงเป็นกลุ่มที่มีอำนาจการซื้อสูงคือรัฐบาล ชนชั้นนำ ชาวต่างประเทศ และสามัญชนชาวไทยบางส่วนที่มีฐานะดี แต่กระนั้นก็ยังเห็นแนวโน้มการขยายตัวของกรบริโภคไฟฟ้าที่กว้างขวางมากขึ้น ดังจะพบว่ากลุ่มผู้บริโภคไฟฟ้านอกเหนือจากหน่วยงานราชการ วังเจ้านาย สถานกงสุล บ้านเรือนคนมีฐานะ บริษัทห้างร้านชาว

¹²⁹ดูรายละเอียดใน วิจารณ์ ดือ่อง, “พัฒนาการของกิจการไฟฟ้าในประเทศไทย ระหว่างปี พ.ศ. 2427-2488,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534), หน้า 23-123, บทที่ 3: หน้า 125-206.

¹³⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 40-42.

ตะวันตกแล้ว ยังได้เริ่มขยายไปสู่ตลาด (เช่นตลาดเสาชิงช้า ตลาดยอด) ถนนสายต่าง ๆ ทั้งในและนอกพระนคร ชุมชนการค้าและชุมชนชาวตะวันตกทางด้านพระนคร เป็นต้น¹³¹

แม้กระทั่งช่วงปลายรัชกาลที่ 5 การใช้ไฟฟ้าก็ยังจำกัดขอบเขตอยู่เฉพาะการใช้เพื่อแสงสว่างเสียเป็นสำคัญ ในบรรดาที่พักอาศัยจำนวนน้อยที่ได้ใช้ไฟฟ้านั้น อาจจะสามารถพบเห็นการใช้เครื่องใช้ไฟฟ้าอื่นได้บ้าง อาทิเช่น พัดลมในตำหนักพระชายา และเจ้าจอมต่าง ๆ¹³² ซึ่งก็ล้วนมีลักษณะการบริโภคในฐานะสินค้าฟุ่มเฟือย แปลกใหม่เท่านั้นเอง อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการใช้ไฟฟ้าในบรรดาบ้านเรือนของชาวเมืองทั่วไปยังไม่แพร่หลาย แต่การติดตั้งโคมไฟฟ้าตามถนนหนทางซึ่งเป็นบริการของรัฐต่อประชาชนในเขตเมืองก็มีส่วนเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต โดยเฉพาะการใช้ชีวิตนอกบ้านยามค่ำคืนด้วยเช่นกัน กรณีหนึ่งที่เห็นได้ชัดก็คือความเป็นเมืองที่เด่นชัดขึ้นย่อมนำมาสู่ปัญหาการก่ออาชญากรรมติดตามมา ผู้คนจำนวนไม่น้อยตระหนักถึงความสำคัญของไฟฟ้าต่อการแก้ปัญหาเหล่านี้ได้อย่างรวดเร็ว ดังจะเห็นได้จากเสียงเรียกร้องตามหน้าหนังสือพิมพ์ให้รัฐเร่งจัดการติดตั้งหรือซ่อมแซมเสาไฟและโคมไฟตามท้องถนนที่มีปัญหาการปล้นชิงอยู่บ่อยครั้ง ดังกรณีหนึ่งที่ว่า

มีผู้ได้สังเกตและทราบว่าเป็นถนนเจริญกรุง ตอนระหว่างพระราชอุทยานสราญรมย์เลสวนเจ้าเชตุนั้น ย่อมเป็นที่เปลี่ยวมาก แลตั้งแต่เชิงสะพานมอญขึ้นไปจนสุดถนน ก็ไม่มีโคมไฟฟ้าด้วย เมื่อคนเดินไปมาในเวลารাত্রีก็น่ากลัวคนสำคัญยืนอยู่หนึ่งข้างสองคนข้าง ล้วนแต่เป็นท่านกเสกทั้งนั้น แลมีคนได้ถูกแย่งชิงวิ่งราวในตำบลนี้ก็มากแล้ว... เหตุนี้ควรจะมีไฟฟ้าแลคนตระเวนในตำบลที่กล่าวมานี้ข้างจึงจะดี¹³³

ขณะที่ในส่วนของสำนักงาน ห้างร้าน ที่ทำงานต่าง ๆ ซึ่งเป็นกลุ่มแรก ๆ นอกเหนือจากบ้านเรือนของชนชั้นสูงที่รับไฟฟ้าไปใช้ แสงสว่างของไฟฟ้ายามค่ำคืนในสำนักงานเหล่านั้น ก็มีส่วนเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตการทำงานด้วยเช่นกัน สำนักงานหลายแห่งสามารถขยายเวลาทำงานออกไปจนถึงมีดคำดึกคืน และเมื่อแบบแผนการทำงานยามค่ำคืนเริ่มลงตัว ยามไฟฟ้าเกิดดับลงก็ได้สร้างความวุ่นวายโกลาหลให้เกิดขึ้นมากพอสมควร จนถึงขนาดที่หนังสือพิมพ์ยังต้องนำมาเสนอเป็นข่าว อาทิว่า

¹³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90-92.

¹³² ดังจะพบว่าตำหนักในพระบรมมหาราชวัง ของเจ้าจอมมารดาแพ เจ้าดารารัศมี เจ้าจอมมารดาเส เจ้าจอมมารดาโหมด เจ้าจอมมารดาเหม เจ้าจอมมารดามงกุฎ เจ้าจอมมารดาทิพเกษร มีพัดลมใหญ่ใช้ร่วมกันทั้งหมดเป็นจำนวน 9 ตัวเท่านั้น, หจข., ร. 5 น. 10/15, เรื่องโคมไฟฟ้าตามตำหนักต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวังและวังสวนกุหลาบ (20 มีนาคม 125).

¹³³ “ข่าวเบ็ดเตล็ด,” *บางกอกไทม์*, วันเสาร์ที่ 7 พฤษภาคม 117 (พ.ศ. 2441). หรือตัวอย่างเช่นการร้องเรียนผ่านหนังสือพิมพ์ถึงไฟฟ้าแถบท่าเตียนว่าดวงไฟดับมานานแล้ว “ควรเจ้าพนักงานจะทำให้ไฟฟ้าสว่างขึ้นด้วยที่นั่นเป็นที่มืด มักมีคนทำร้ายกันอยู่เนื่อง ๆ,” “ข่าวเบ็ดเตล็ด,” *บางกอกไทม์*, วันจันทร์ที่ 13 มิถุนายน 117 (พ.ศ. 2441).

“เมื่อคืนวันที่ 10 กรกฎาคม ไฟฟ้าดับไปกว่าชั่วท่อนหนึ่ง ตามออฟฟิศที่ทำกรกลางคืนที่ใช้ไฟฟ้า ต้องหาโคมหาเทียนมาจุดกัน โทพาทล”¹³⁴

วิถีชีวิตชาวเมืองอีกประการหนึ่งที่เริ่มเปลี่ยนแปลงไปเมื่อมีการนำไฟฟ้ามาใช้ ก็คือลักษณะการใช้เวลาในบ้านในยามค่ำคืนเพื่อแสวงหาความบันเทิงเป็นการพักผ่อนหย่อนใจ เนื่องจากไฟฟ้าที่ให้แสงสว่างได้เข้ามาเปลี่ยนลักษณะการมหรสพของเมือง ไปไม่น้อย ดังที่กาญจนาภรณ์ได้บันทึกความเปลี่ยนแปลงนี้ไว้ว่า

มหรสพสมัยโน้น (ยังไม่มีไฟฟ้า) แสดงแต่วันข้างขึ้น ราวขึ้น 8 ค่ำ ไปจนถึงประมาณสามทุ่ม พระจันทร์ยังสว่างอยู่ ข้างแรมเดือนมืด ไม่มีแสดง โรงละครนฤมิตรที่วัดสระเกศเท่าที่ข้าพเจ้าจำได้ แสดงตอนบ่าย พอถึงเย็นก็เลิก...

[เมื่อมีไฟฟ้าใช้] โรงละครปริดาลัยใช้ไฟฟ้ามก และแสดงเวลากลางคืนทุกวัน เสาร์อาทิตย์ วันอื่น ไม่แสดง เรื่องที่เล่นเป็นเรื่องจบในคืนเดียวบ้าง เป็นเรื่องต่อไปจบในวันอาทิตย์บ้าง¹³⁵

ล่วงเข้าถึงสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งได้มีการจัดตั้ง โรงไฟฟ้าสามเสนของรัฐบาลขึ้นมาแข่งขันกับบริษัทของชาวตะวันตกแล้ว กลุ่มผู้บริโภครไฟฟ้าได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นกว่าเดิม เนื่องด้วยเหตุผลที่ว่า โรงไฟฟ้าสามเสนได้ขยายขอบเขตการจำหน่ายไฟฟ้าของเมืองกรุงเทพฯ ขึ้นไปสู่ชุมชนทางด้านเหนือของพระนคร¹³⁶ ขณะเดียวกันในช่วงเวลาเดียวกันนี้ ก็มีการขยายตัวของการดำเนินธุรกิจพาณิชย์กรรมมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม ตารางที่ 3.11 ซึ่งแสดงปริมาณการใช้ไฟฟ้าของกลุ่มผู้บริโภครหลักของโรงไฟฟ้าสามเสนแสดงให้เห็นว่า กลุ่มบริษัทห้างร้านต่าง ๆ ภายในเมืองกรุงเทพฯ ได้ขึ้นมาถือสัดส่วนสูงสุดในการใช้ไฟฟ้า ลักษณะการใช้ไฟฟ้าของกลุ่มนี้มีทั้งสำหรับสร้างแสงสว่างในสำนักงานและห้างร้าน กับที่ใช้สำหรับเดินเครื่องจักรในภาคอุตสาหกรรมใหม่ ๆ ซึ่งเริ่มเพิ่มจำนวนมากขึ้นในกรุงเทพฯ

¹³⁴ “ปะกิติณณะกะประวัติ: ไฟฟ้าดับ,” *สยามออบเซอร์เวอร์*, วันอาทิตย์ที่ 12 กรกฎาคม 115 (พ.ศ. 2439).

¹³⁵ *กาญจนาภรณ์, กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้*, หน้า 278-279.

¹³⁶ เมื่อรัฐบาลได้จัดตั้งกิจการ ไฟฟ้าของตัวเองขึ้น ก็ได้ทำสัญญาแบ่งเขตการจำหน่ายไฟฟ้าระหว่างโรงไฟฟ้าสามเสน กับโรงไฟฟ้าวัดเลียบของบริษัทสยามอิเล็กทริซิตี้ฯ (ซึ่งได้เปลี่ยนชื่อมาเป็นบริษัทไฟฟ้าสยาม คอร์ปอเรชั่น ในปี พ.ศ. 2454) โดยมีแนวเขตคลองบางลำภูและคลองมหานาคเป็นแนวแบ่งเขต พื้นที่การจำหน่ายของโรงไฟฟ้าสามเสนจำกัดอยู่ในเขตพระนครตอนเหนือและตอนกลางในบางส่วน ส่วนของโรงไฟฟ้าวัดเลียบก็จะก่อนมาทางเขตพระนครตอนใต้ บริเวณถนนสุริวงค์ บางรัก สาทร สำเพ็ง เขาวราช เป็นต้น

ตารางที่ 3.11

แสดงปริมาณการใช้ไฟฟ้าของโรงไฟฟ้าสามเสน ในกลุ่มผู้ใช้ประเภทต่าง ๆ ของกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2458)

ประเภทผู้ใช้ไฟฟ้า	ปริมาณ (ยูนิต)
กิจการพาณิชย์ของราษฎร	996,416
พระราชวังและวัง	383,788
การประปา	363,070
สถานที่และหน่วยงานของรัฐบาล	281,443
กิจการพาณิชย์ของรัฐบาล	145,561
ผู้รับไฟฟ้าทั่วไป	110,357

ที่มา: หจข., ร. 6 น. 7.6/39, *เรื่องบัญญัติเทียบยอดรายรับรายจ่าย* (12 กันยายน-7 พฤศจิกายน 2459).

แม้ว่าโรงไฟฟ้าสามเสนได้มีส่วนทำให้การบริโภคไฟฟ้าในกรุงเทพฯ ขยายขอบเขตอันกว้างขวางมากขึ้น แต่การใช้ไฟฟ้าในที่พักอาศัยของราษฎรทั่วไปยังถือสัดส่วนที่ต่ำที่สุด ปี พ.ศ. 2459¹³⁷ มีจำนวนผู้ใช้ไฟฟ้าประเภทราษฎรทั่วไปของโรงไฟฟ้าสามเสนเพียงแค่ประมาณ 206 ราย ยิ่งเมื่อพิจารณาตัวอย่างรายชื่อผู้รับไฟฟ้าในส่วนนี้ พบว่าโดยส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นขุนนาง (อาทิ พระยาชัยนาท พระยาพิพิธโก โดย เจ้าพระยาศรีวิชัย พระยมอมเรศ พระยาอัสวบดี พระยาสิทธิราช เจ้าพระยามรราช เจ้าพระยาพระเสด็จ ฯลฯ) ชาวตะวันตก (อาทิ มิสเตอร์บี เย็นเซ็น มิสเตอร์ดับบลิว มาร์แวน มิสเตอร์เอ คราฟท์ มิสเตอร์เอช เอ็ม เรมอร์ มิสเตอร์เอ เฮิร์ก้า เป็นต้น) ชาวจีนและชาวไทยบางส่วนซึ่งน่าจะเป็นพ่อค้าและคนมีฐานะร่ำรวยพอสมควร (อาทิ จีนยี่ซิง จีนยู่แดง จีนไหหลง จินจินหัว จีนยี่กู่ยี่ จินกิมกี จินสิม นายทวิ นายจวง นายรอด นายชู นานสวี นายมังกร นายแสงวัน นายพา เป็นต้น) อย่างไรก็ตาม วัตถุประสงค์ยังไม่ถือว่ามากมายนักก็มีความหมายสำคัญในแง่ที่แสดงให้เห็นการแพร่กระจายการใช้ไฟฟ้า จากที่เคยจำกัดอยู่เฉพาะในบรรดาวังเจ้านายก็เริ่มลงมาสู่ชาวเมืองที่มีสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจรองลงมา โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาว่าตัวเลขจำนวนผู้ใช้ดังกล่าวเกิดขึ้นเพียงแค่สองปีหลังจากที่มีการจัดตั้งโรงไฟฟ้าสามเสนขึ้นแล้ว อันแสดงให้เห็นถึงการรับเอาไฟฟ้ามาใช้อย่างรวดเร็วพอสมควรของคนกลุ่มนี้

การใช้ไฟฟ้าและอุปกรณ์ไฟฟ้าให้เกิดคุณประโยชน์มากไปกว่าจะจำกัดอยู่เฉพาะการให้แสงสว่างนั้นปรากฏชัดในแวดวงการค้าเงินธุรกิจของกรุงเทพฯ กรณีหนึ่งอันเป็นตัวอย่างที่ดีคือการใช้โทรศัพท์ ทั้งนี้การใช้โทรศัพท์ในคราแรก ๆ ของกรุงเทพฯ นั้นก็จำกัดอยู่เฉพาะเพื่อการติดต่อของหน่วยงานราชการและบรรดาวังและตำหนักของเจ้านายชั้นสูง พร้อม ๆ กับที่มีการขยายตัวทางการดำเนินธุรกิจอย่างต่อเนื่อง โทรศัพท์ได้ถูกนำไปใช้ในบรรดาห้างร้านสำนักงานเพื่ออำนวยความสะดวก

¹³⁷ หจข., ร. 6 น. 7.6/40, *เรื่องเจ้าพระยามรราชส่งบัญชีรับจ่าย โรงไฟฟ้าสามเสน* (21 พฤศจิกายน 2459-21 สิงหาคม 2468).

ความสะดวกในการติดต่อทางธุรกิจให้เกิดประสิทธิภาพ จากตารางที่ 3.12 ซึ่งแสดงรายละเอียดการใช้โทรศัพท์ในช่วงปี พ.ศ. 2456-2468 จะเห็นได้ถึงการเพิ่มปริมาณการใช้โทรศัพท์อย่างต่อเนื่อง ในส่วนของการให้บริการนั้น จากที่เคยมีบริการโทรศัพท์เฉพาะชุมสายโทรศัพท์กลางวัดเดียว ก็ได้มีการสร้างโทรศัพท์กลางขึ้นที่บางรัก ในบริเวณไปรษณีย์กลางในปี พ.ศ. 2470 การขยายการให้บริการมายังพื้นที่กรุงเทพฯ บริเวณนี้เป็นการเพิ่มเครือข่ายการบริการมาสู่ชุมชนย่านธุรกิจเป็นสำคัญ

มีหลักฐานแสดงว่าในปี พ.ศ. 2472 มีจำนวนผู้ใช้ไฟฟ้าของโรงไฟฟ้าสามเสนเป็นจำนวนถึง 2,231 ราย และในปี พ.ศ. 2473 มีเป็นจำนวน 2,494 ราย¹³⁸ ซึ่งในด้านกลุ่มผู้บริโภคและลักษณะการบริโภคไฟฟ้าจากโรงไฟฟ้าสามเสนนั้น (ตารางที่ 3.13) จะเห็นได้ว่าการใช้ไฟฟ้าเพื่อแสงสว่างได้กลายมาเป็นกลุ่มลูกค้าสำคัญของโรงไฟฟ้าสามเสน การใช้ไฟฟ้าเพื่อแสงสว่างนี้อาจจะเป็นทั้งการใช้ในห้างร้าน ธุรกิจต่าง ๆ และในที่พักอาศัยส่วนบุคคลของชาวเมือง

ตารางที่ 3.12:
แสดงจำนวนโทรศัพท์และการใช้บริการ ระหว่างปี พ.ศ. 2456-2468

ปี	จำนวนผู้เช่าเครื่อง	จำนวนครั้งที่เรียก
2456	756	7,380
2457	794	8,009
2458	895	9,320
2459	958	12,755
2460	1,064	15,700
2461	1,126	3,164
2462	1,228	11,030
2463	1,266	15,687
2464	1,422	16,582
2465	1,569	22,693
2466	1,627	23,010
2467	1,756	25,760
2468	1,935	25,284

ที่มา: *Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1925* (Bangkok: Department of Commerce and Statistics, Ministry of Finance, 1925), pp. 154-155.

¹³⁸ หจข., ร. 7 พ. 10/12. เรื่องรายงานผลประโยชน์และสถิติแห่งการไฟฟ้าหลวง (25 ธันวาคม 2471-25 กันยายน 2474), อ้างจาก วิจารณ์ ดืออ่อง, “พัฒนาการของกิจการไฟฟ้าในประเทศไทย ระหว่างปี พ.ศ. 2427-2488,” หน้า 214.

ตารางที่ 3.13

แสดงกลุ่มผู้ใช้ไฟฟ้าของโรงไฟฟ้าสามเสน ระหว่างปี พ.ศ. 2472-2473

กลุ่มผู้ใช้ไฟฟ้า	คิดเป็นเปอร์เซ็นต์การใช้
ใช้พลังงานไฟฟ้าเพื่อการผลิต	
ทำปูนซีเมนต์	45%
สูบน้ำ	13.6%
สีข้าว	5%
โรงงาน (เลื่อยไม้ กระดาษ ทำไฟฟ้า โรงพิมพ์)	13.4%
ใช้พลังงานด้านอื่น	
แสงสว่าง	21%
เบ็ดเตล็ด	2%

ที่มา: วิจารณ์ ดือ่อง, “พัฒนาการของกิจการไฟฟ้าในประเทศไทย ระหว่างปี พ.ศ. 2427-2488,” หน้า 215.

การใช้ไฟฟ้าในสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ นั้นมาปรากฏชัดเจนในช่วงทศวรรษที่ 2470 เป็นต้นไป¹³⁹ เมื่อจะพบว่ามีการเริ่มโฆษณาขายเครื่องใช้ไฟฟ้าประเภทวิทยุ ตู้เย็น พัดลม เตารีด ฯลฯ ทางหน้าหนังสือพิมพ์ ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะเป็นสินค้านำเข้าจากต่างประเทศ

4.2 นำประปา

ถึงช่วงปลายของทศวรรษที่ 2430 มีหลักฐานให้ทราบว่า ปัญหาการขาดแคลนน้ำสะอาดใช้ ในกรุงเทพฯ นั้นก็ยังคงเป็นปัญหาสำคัญประการหนึ่งที่ชาวเมืองกรุงเทพฯ ยังคงต้องเผชิญอยู่ โดยเฉพาะเมื่อถึงฤดูกาลที่น้ำเต็มหนอง จนทำให้ผู้คนที่ตักน้ำเต็มที่ตมกินต้องเจ็บไข้ การที่รัฐบาลจำเป็นต้องจัดเรือบรรทุกน้ำจืดสำหรับแจกจ่ายให้แก่ชาวเมืองก็ยังคงปรากฏอยู่แทบทุกปี¹⁴⁰ หากเพียงแต่จุดแจกน้ำอาจจะลดน้อยลง โดยในปี พ.ศ. 2439 จุดที่เรือบรรทุกน้ำจืดของรัฐบาลจอดแจกจ่ายน้ำมีอยู่แค่ 4 จุด คือตรงปากคลองบางลำพู ท่าเตียน ถนนราชวงศ์ และบางรัก เท่านั้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าในส่วนของชาวเมืองเองอาจจะเริ่มคิดหาวิธีการแก้ปัญหาด้วยตัวเองไปมากแล้ว ซึ่งอาจจะโดยการซื้อหาจากผู้ที่ทำธุรกิจขายน้ำจืด หรือการที่จะได้ลงทุนขุดบ่อน้ำดื่มมาใช้เองในบ้าน

จากรายงานการประปาในปี พ.ศ. 2457¹⁴¹ ให้ข้อมูลว่าในปีดังกล่าว นอกเหนือจากการบริการนำประปาไปยังพระราชวังและบรรดาวังสำคัญแล้ว ได้มีการส่งน้ำประปาไปยังจุดต่าง ๆ ทั้ง

¹³⁹วิจารณ์ ดือ่อง, “พัฒนาการของกิจการไฟฟ้าในประเทศไทย ระหว่างปี พ.ศ. 2427-2488,” หน้า 300.

¹⁴⁰“นครินทร์ประวัติ: ประกาศบอกตำบลจำหน่ายน้ำจืด,” *สยามออบเซอร์เวอร์*, วันอังคารที่ 14 เมษายน

115 (พ.ศ. 2439).

¹⁴¹หจช., ร. 6 น. 7.4/8, *เรื่องรายงานการประปา (2457)*.

หมด 73 จุด โดยผู้แสดงความประสงค์จะใช้บริการน้ำประปานั้นจะจำกัดอยู่ในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ชาวตะวันตก คหบดีชาวจีน ห้างร้านบริษัท โรงงาน โรงพยาบาล สถานกงสุลชาวตะวันตก เป็นสำคัญ โดยบรรดาบ้านเรือน ห้างร้านเหล่านี้จะอยู่บนถนนสายสำคัญ ๆ ในกรุงเทพฯ ดังรายละเอียดในตารางที่ 3.14 จะเห็นได้ว่าเครือข่ายการจำหน่ายน้ำประปานั้นได้ผ่านไปยังถนนสายสำคัญ ๆ ของเมืองแทบทั้งสิ้น

เมื่อมีการจ่ายน้ำประปา ทางกรมสุขาภิบาลคิดราคาค่าน้ำประปาซึ่งมีผู้ขอให้ส่งไปใช้ยังบ้านเรือนหรือสถานที่ต่าง ๆ คิวบิกเมตรละ 40 สตางค์ ซึ่งปรากฏว่ามีคนร้องเรียนกันมากกว่าราคาแพง และหลายคนก็ขอยกเลิกที่จะส่งต่อท่อมาถึงบ้าน ทางกรมสุขาภิบาลจึงต้องลดราคาค่าน้ำลงมา โดยเปลี่ยนมาใช้อัตราใหม่ตั้งแต่วันที่ 1 พฤศจิกายน 2458 (ตารางที่ 3.15) โดยได้เปรียบเทียบให้ผู้คนทั่วไปเข้าใจว่า น้ำหนึ่งคิวบิกเมตรนั้น เท่ากับจำนวนน้ำ 27 หาบที่ได้จ้างกันตั้งอยู่ในเวลานั้น เมื่อลดราคาลงเป็นดังอย่างใหม่นี้ หาบหนึ่งก็ไม่ถึงหนึ่งสตางค์ ซึ่ง “นับว่าเป็นการถูกอยู่มากแล้ว”¹⁴²

ตารางที่ 3.14

แสดงบ้านเรือนห้างร้านบนถนนสายต่าง ๆ ที่ติดตั้งน้ำประปาในปี พ.ศ. 2457

ถนน	จำนวนหน่วย	ถนน	จำนวนหน่วย	ถนน	จำนวนหน่วย
เจริญกรุง	6	หัวลำโพง	2	Tisseman's Lane	1
สุรวงษ์	5	ดำรงรักษ์	2	ถนนหลวง	1
บำรุงเมือง	4	กรุงเกษม	2	ศาลาแดง	1
ราชวงศ์	4	สำเพ็ง	2	ประมวญ	1
บูรพา	4	ตรอกโรงภาษี	1	บ้านคินสอ	1
พาหุรัด	4	สุรศักดิ์	1	สี่กั๊กเสาชิงช้า	1
บ้านหม้อ	3	พลับพลาไชย	1	เฟื่องนคร	1
หลานหลวง	3	เคโห	1	ทรงวาด	1
อนุวงศ์	3	วรจักร	1	ซังฮิ้นอก	1
โอเรียนเตล	2	เจ้าฟ้า	1	พายัพ	1
เขาวราช	2	ตีทอง	1	ตรอกไปรษณีย์	1
สาทร	2	ไทรเพชร	1	สีลม	1
Gandarts Lane	2	รองเมือง	1		

รวมจำนวนหน่วยติดตั้งทั้งหมด 73 หน่วย

ที่มา: รวบรวม/เรียบเรียงจาก หจข., ร. 6 น. 7.4/8, เรื่องรายงานการประปา (2457).

¹⁴²หจข., ร. 6 น. 7.4/2, ประกาศกรมสุขาภิบาล แผนกการประปา ลงวันที่ 25 ตุลาคม 2458.

ตารางที่ 3.15
ราคาค่าน้ำประปาในเขตสุขภาพีบาลกรุงเทพฯ พ.ศ. 2458

ปริมาณ (คิวบิกเมตร)	ราคา คิวบิกเมตรละ (สตางค์)
1-50	25
51-100	22
101-200	20
201-500	18
501-1,000	16
1,001 ขึ้นไป	13

ที่มา: หจช., ร. 6 น. 7.4/2, ประกาศกรมสุขภาพีบาล แผนกการประปา ลงวันที่ 25 ตุลาคม 2458.

ตารางที่ 3.16
แสดงจำนวนผู้ใช้น้ำประปาในเขตกรุงเทพฯ พ.ศ. 2457-2458

		จำนวนผู้รับน้ำประปา
พ.ศ. 2457	(จำนวนผู้ขอใช้ครั้งแรก)	73
พ.ศ. 2458	เมษายน	230
	พฤษภาคม	260
	มิถุนายน	286
	กรกฎาคม	311
	สิงหาคม	320
	กันยายน	347
	ตุลาคม	354
	พฤศจิกายน	380
	ธันวาคม	435
	มกราคม	465

ที่มา: หจช., ร. 6 น. 7.4/8, เรื่องรายงานการประปา (2457); หจช., ร. 6 น. 7.4/9, เรื่องยอดงบประมาณแผนกประปา พ.ศ. 2459 และ 58 (เมษายน 2458-2459).

ความเปลี่ยนแปลงในด้านวิถีชีวิตประจำของผู้คนยามได้สัมผัสกับสิ่งใหม่ๆ ที่เริ่มเข้ามาไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะแค่การได้ใช้สอยอุปโภคบริโภคสิ่งนั้นโดยตรงเท่านั้น กรณีของน้ำประปาของรัฐบาลนี้ก็เช่นกัน การที่ประชาชนชาวเมืองทั่วไปจะรับน้ำไปยังบ้านจำเป็นจะต้องทำสัญญากับทางกรมสุขภาพีบาล¹⁴³ และจากข้อสัญญาบางข้อนี้เองที่ภายใต้การอำนวยความสะดวกทางด้านสาธารณูปโภค รัฐบาลได้เข้าไปกำหนดรูปแบบการดำเนินชีวิตของผู้คน ให้ต้องเริ่มหันมาใส่ใจดูแล

¹⁴³ หจช., ร. 6 น. 7.4/7, หนังสือสัญญาในการรับน้ำใช้ในบ้าน (พ.ศ. 2457).

บ้านเรือนของตัวเองอย่างละเอียดลออมากขึ้นทั้งในเวลาที่อยู่บ้านและไม่ได้อยู่กับบ้าน กล่าวคือ เจ้าของบ้านต้องคอยดูแลไม่ให้มีน้ำรั่วไหลเบ่ลื่อง ไม่ให้ท่อน้ำในบ้านชำรุด ไม่ทำความเสียหายให้แก่มิเตอร์น้ำแตกหักเสียหาย ฯลฯ ซึ่งหากเกิดกรณีดังกล่าวนี้ ทางกรมสุขาภิบาลมีอำนาจเต็มที่ที่จะปรับเจ้าของบ้านในอัตราที่ค่อนข้างสูง

เมื่อมีการจัดระบบการประปาในกรุงเทพฯ แล้ว การจัดวางท่อน้ำไปยังท่อบ้านต่าง ๆ ในระยะแรกยังจำกัดอยู่เฉพาะในหมู่ผู้มีอันจะกิน ส่วนหัวท่อประปาสาธารณะก็จะติดตั้งเฉพาะบริเวณถนนสายหลัก ผู้คนที่ท่อประปายังไม่ต่อผ่านเข้าไปในละแวกบ้านจะใช้วิธีการไปรองน้ำจากก๊อกน้ำสาธารณะมาบริโภคใช้สอย อาจจะไปรองน้ำมาเอง หรือไม่ก็จ้างหรือซื้อจากผู้ไปรองน้ำมาอีกต่อหนึ่ง พระยาอนูมานราชชน ได้บรรยายให้เห็นถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนกับน้ำกินน้ำใช้ในประมาณช่วงรัชกาลที่ 6 ไว้ว่า

...หัวท่อประปาสาธารณะตามข้างถนน... ลางทีก็เป็นบ่อเกิดแห่งการทะเลาะเบาะแว้งกัน เกี่ยวกับเรื่องแย่งกันรองน้ำ ลางรายเอาเปรียบ นำภาชนะสำหรับรองน้ำบรรจุน้ำส่วนใหญ่เป็นกระป๋อง... มาตั้งวางเรียงต่อ ๆ กันตั้ง 20-30 กระป๋อง กว่าจจะรองน้ำได้ทั้งหมดก็กินเวลาตั้งชั่วโมง คนอื่นมาทีหลัง ก็ไม่มีโอกาสจะรองได้ ลางทีก็มีเรื่องกันทำกันหรือไม่ก็แย่งรองกัน ถ้าที่ใดเป็นที่ชุมนุมชน และมีชาวจีนอยู่มาก ก็มักจะปรากฏเรื่องทะเลาะกันเกี่ยวกับรองน้ำ โดยมากในหมู่ผู้หญิงชาวจีน¹⁴⁴

สำหรับครอบครัวที่ค่อนข้างอยู่ในฐานะดีสักหน่อยอย่างครอบครัวของท่านนั้น ก็ใช้วิธีการจ้างคนอื่นไปรองน้ำมาใช้ แต่กระนั้นก็ได้จ้างทุกวัน เนื่องจากว่ามีคู่มบรรจุน้ำฝนไว้รับประทานอยู่หลายคู่ม ส่วนน้ำอาบน้ำใช้ก็จะใช้น้ำจากสระในบ้าน โดยน้ำในสระนี้จะไหลเข้าออกจากคูหน้าบ้าน ซึ่งจะไปเชื่อมต่อกับคลองใหญ่อีกทีหนึ่ง ลักษณะการใช้น้ำของครอบครัวพระยาอนูมานราชชนในช่วงสมัยรัชกาลที่ 6 น่าจะเป็นรูปแบบของชาวเมืองกรุงเทพฯ ทั่วไปซึ่งมีบ้านเป็นสัดส่วน และไม่ได้อยู่ในเขตพลุกพล่านของเมือง สระน้ำของบ้านที่เชื่อมต่อกับระบบน้ำจากคลองของเมืองจะเริ่มหมดไปเมื่อเมืองเติบโตใหญ่มากยิ่งขึ้นทั้งในด้านประชากรและบ้านเรือน กรณีของพระยาอนูมานราชชนก็คือ น้ำในสระบ้านเริ่มเข้าออกไม่สะดวก เริ่มสกปรกเน่าเหม็น เพราะคูหน้าบ้านตันเงิน มีหญ้าขึ้นรกเป็นพง ทั้งนี้คลองใหญ่ก็มีลักษณะเดียวกัน ทางออกก็คือถมสระและคูหน้าบ้านไปเสีย¹⁴⁵ และคงหันมาใช้น้ำประปาซึ่งคงต่อมาถึงบ้านในช่วงเวลาเดียวกัน

ประเด็นปัญหาที่ได้อภิปรายเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นกระบวนการเคลื่อนย้ายสังคมมาสู่แบบอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ชาวเมืองกรุงเทพฯ ตอบรับการเปลี่ยนแปลงพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพต่าง ๆ ของเมืองได้อย่างค่อนข้างรวดเร็ว แม้ว่า

¹⁴⁴ พระยาอนูมานราชชน, *พื้นความหลัง เล่ม 3*, หน้า 32.

¹⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 34-35.

การรับความเปลี่ยนแปลงในหลาย ๆ ประการจะสะท้อนให้เห็นสถานะความแตกต่างกันทางสังคม และทางเศรษฐกิจ แต่โดยภาพรวมแล้ว การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ได้มีส่วนอำนวยความสะดวกสบาย ให้แก่การดำเนินชีวิตของผู้คน อีกทั้งการพัฒนาเหล่านี้ยังเป็นฐานให้แก่การที่เมืองกรุงเทพฯ จะเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วในเวลาต่อมา ขณะที่ภาพความเป็นเมืองในด้าน โครงสร้างทางกายภาพเริ่มชัดเจนมากขึ้น เนื้อหาในบทต่อไปจะพิจารณาถึงวิถีชีวิตของชาวกรุงเทพฯ ซึ่งสัมพันธ์อยู่กับอาชีพการงาน และกิจกรรมทางสังคมที่สัมพันธ์อยู่กับวิถีชีวิตด้านดังกล่าว